

अध्याय : एक

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

पाल्पा जिल्लाको भुवन पोखरी गाउँमा वि. सं. २०१३ साउन १८ गते जन्मेका भगवानचन्द्र ज्ञवालीले नेपाली साहित्यका कविता, कथा, नाटक, अनुवाद आदि विधामा कलम चलाएका छन् । ज्ञवालीले २०२७ सालमा भारतको हरिद्वारबाट प्रकाशित हुने **सगरमाथा** मुखपत्रमा 'सपना' शीर्षकको कविता छपाएर साहित्य यात्रा सुरु गरेका हुन् । उनका कविताहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा छरिएर रहेका छन् भने कविता विधाको एक मात्र कृति **वीरभूमि** (२०७०) खण्डकाव्य प्रकाशित भएको छ । शास्त्रीय छन्दमा रचना गरिएको **वीरभूमि** खण्डकाव्य मार्क्सवादी चिन्तनमा आधारित भएर लेखिएको खण्डकाव्यमा हो । त्यसैले उक्त खण्डकाव्यमा प्रयुक्त विचारलाई मार्क्सवादी साहित्य चिन्तनका आधारमा अध्ययन गरी खण्डकाव्यको वैचारिक पक्षलाई प्रस्तुत गर्नु यस शोधपत्रको मूल विषय रहेको छ ।

१.२ समस्या कथन

वीरभूमि खण्डकाव्यमा प्रयुक्त वैचारिक अध्ययनलाई यस शोधपत्रमा मूल समस्या बनाइएको छ । त्यसैले उक्त कृतिमा कविले केकस्ता विचारहरू प्रस्तुत गरेका छन् । ती विचारहरूको अध्ययन गर्नु नै यस शोधपत्रको उपादेयता रहेकाले यस शोधपत्रका समस्याहरूलाई प्रश्नात्मक रूपमा यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- (क) खण्डकाव्यकार भगवानचन्द्र ज्ञवालीको परिचय के कस्तो रहेको छ ?
- (ख) भगवानचन्द्र ज्ञवालीका खण्डकाव्यगत प्रवृत्ति के कस्ता छन् ?
- (ग) **वीरभूमि** खण्डकाव्यमा के कस्ता विचार प्रस्तुत गरिएका छन् ?

१.३ शोधकार्यका उद्देश्यहरू

विशेषतः शोध समस्याका क्रममा देखिएका प्रश्नहरूको उत्तर वा समाधान खोज्नु नै शोधकार्यको प्रमुख उद्देश्य रहकाले प्रस्तुत शोधकार्यका समस्याहरूको सुव्यवस्थित एवम्

वैज्ञानिक ढङ्गले व्याख्या, विश्लेषण र समाधान के कसरी गर्ने कुरामा केन्द्रित रहेर अध्ययन गर्न निम्नलिखित उद्देश्यहरू रहेका छन् :

- (क) खण्डकाव्यकार भगवानचन्द्र ज्ञवालीको परिचय प्रस्तुत गर्नु,
- (ख) भगवानचन्द्र ज्ञवालीका खण्डकाव्यगत प्रवृत्तिहरू केलाउनु,
- (ग) वीरभूमि खण्डकाव्यमा व्यक्त वैचारिकताको अध्ययन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपालमा जन्मेर नेपाल एवम् भारतका विभिन्न स्थानमा शिक्षाग्रहण गरेका भगवानचन्द्र ज्ञवालीले नेपाली साहित्यमा उच्चतम मूल्य बोकेका कृतिहरूको रचना गरेका छन् । उनले नेपाली साहित्याकाशमा स्रष्टा र द्रष्टा दुवै क्षेत्रलाई आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्र समेटेका छन् । ज्ञवालीको जीवनीको अध्ययन भइसके तापनि 'वीरभूमि' खण्डकाव्य बारेमा केही विद्वान् तथा समालोचकहरूले परिचयात्मक रूपमा सामान्य जानकारी मात्र गराएका छन् । यस कृतिका बारेमा विस्तृत र सुव्यस्थित रूपमा अनुसन्धान भने भएको पाइँदैन । यसै क्रममा हालसम्म 'वीरभूमि' खण्डकाव्यलाई चिनाउन लेखिएका भूमिकाहरू मात्र रहेका छन् । तिनै भूमिकाहरूलाई पूर्वकार्यका रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत चर्चा गरिएको छ :

मोदनाथ प्रश्रितले 'वीरभूमि' खण्डकाव्यको भूमिका लेखनका क्रममा 'जनशक्तिको उत्प्रेरक बनोस् 'वीरभूमि' शीर्षकमा यस खण्डकाव्यको सङ्क्षिप्त विश्लेषण गरेका छन् । काव्यमा कविले नेपाल राजतन्त्र युगबाट गणतन्त्र युगमा प्रवेश गरेको सङ्क्रमण कालको देशको स्थिति, जनताको जोस, समाजमा प्रकट भइरहेका जनभावना, नेताहरूको स्तर, अस्ताउन लागेका शक्तिहरूको मनोदशा समयको गतिशीलता आदिको सजीव चित्रण गरेको कुरा बताएका छन् । यसै गरी भौगोलिक विशेषता, पुरातात्विक, ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आदिको वर्णन, नेपाली वीरता, स्वाभिमान, देशभक्ति, ऐतिहासिक गौरव, एकत्वको भावना, भौतिकवादी विचार, क्रान्तिकारी भावनाका साथै राष्ट्रिय स्वाभिमान, स्वाधीनता र समृद्धि जनता बाँच्न सक्ने लोकतान्त्रिक समाजवादी राष्ट्रनिर्माण गर्न जनतालाई उत्प्रेरित गर्ने काम यस काव्यमा व्यक्त भएको छ भनी बताएका छन् ।

जगदीश भण्डारीले 'वीरभूमि' खण्डकाव्यको भूमिका लेखनका क्रममा 'वीरभूमि : राष्ट्ररागको अभिव्यञ्जन' शीर्षकमा सङ्क्षेपमा यस काव्यको समीक्षा गरेका छन् । जीवनको उत्थान र पतन, द्वन्द्वका झिल्काझिल्की, शक्ति महत्ता, सार्वभौम चेतना, राष्ट्रचेतनाको विचार, विजय-पराजयका सङ्केत, शासकीय प्रहार र प्रतिरोधी भवना आदिलाई काव्यको

मूल विषयवस्तु बनाएर क्रान्तिप्रति र मुक्तिप्रतिको अटल आस्था तथा दृढताको भावना व्यक्त काव्यमा व्यक्त गरिएको छ । यसरी नै कविले जातीय, शासकीयलगायत विभेदबाट मुक्त भई क्रान्तिबाट सुनौलो नेपालको निर्माण हुने बताउँदै वर्तमानको नेपालको यथार्थलाई जवालीले यस काव्यमा प्रस्तुत गरेका भनी बताएका छन् । यसरी नै जीवनसँग सम्बद्ध भई नेपाल राष्ट्रको अतीत, वर्तमानको सङ्कटबाट मुक्तिको कामना काव्यमा गरिएको छ । शास्त्रीय छन्दमा रचना गरिएको यस काव्यमा जवाली विविध विषयलाई अटाएको कुरा भण्डारीले बताएका छन् ।

ताराप्रसाद बजगाईंले 'विधातात्त्विक आधारमा जब मरेकाहरू व्यूभिन्छन् नाटकको अध्ययन' (२०७०) शीर्षकको अप्रकाशित शोधपत्रमा खण्डकाव्यकारका रूपमा जवालीलाई चिनाउने क्रममा **वीरभूमि** खण्डकाव्यको चर्चा गर्दै यस कृतिमा जवालीले देशभक्तिको भावना, राष्ट्रियता, स्वाभिमान र नेपाली वीर पुरुषको गौरवगानको उल्लेख गर्दै जातीय एकता र देशनिर्माणमा यस खण्डकाव्यले जोड दिएको छ । आख्यानका दृष्टिले भिनो भए पनि खण्डकाव्यकारले यसमा देशका नायकबाट असन्तुष्ट रहेर वीरभूमिका वीरपुरुषको गान गाउने क्रममा कविको क्रान्तिकारी चेतना प्रबल रूपमा प्रकट भएको कुरा बजगाईंले बताएका छन् ।

यसरी पूर्वकार्यको अध्ययनका क्रममा खण्डकाव्यकार भगवानचन्द्र जवालीलाई राष्ट्रप्रेमी र क्रान्तिचेतना, वैचारिक काव्य सिर्जना गर्ने काव्यस्रष्टाका रूपमा चिनाइए पनि उनको **वीरभूमि** खण्डकाव्यमा व्यक्त वैचारिक चिन्तनसम्बन्धी विश्लेषण नभएकाले यस शोधपत्रमा **वीरभूमि** खण्डकाव्यमा व्यक्त भाव वा विचारको अध्ययन गरिएको छ ।

१.५ शोधपत्रको औचित्य

यस शोधकार्यमा भगवानचन्द्र जवालीको **वीरभूमि** खण्डकाव्यमा केन्द्रित भई खण्डकाव्यमा व्यक्त वैचारिक चिन्तनलाई सुव्यवस्थित रूपमा अध्ययन गरिएकाले उनको खण्डकाव्यबारे अनुसन्धान गर्ने सम्बन्धित पक्षलाई जवालीका खण्डकाव्यात्मक प्रवृत्ति र वैचारिक चिन्तनबारे वस्तुगत एवम् प्रामाणिक जानकारी उपलब्ध हुने भएकाले यो शोधपत्र औचित्यपूर्ण भएको छ । यसरी नै जवालीका खण्डकाव्यमा व्यक्त भाव वा चिन्तनसम्बन्धी विषयमा जान्न चाहने इच्छुक व्यक्ति, सङ्घसंस्थाहरूका लागि सैद्धान्तिक एवम् व्यावहारिक रूपमा यस शोधपत्रमा तथ्य प्रस्तुत भएकाले अनुसन्धानका क्षेत्रमा यसको महत्त्व रहेको छ ।

यसरी नै खडकाव्यको साहित्यक लेखनका क्रममा ज्ञवालीको स्थान निर्धारण गर्न पनि यस शोधपत्रले मद्दत पुग्ने भएकाले प्रस्तुत शोधकार्य औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

१.६ शोधपत्रको सीमाङ्कन

भगवानचन्द्र ज्ञवालीले नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएका छन् । यसरी नै कवितामा विधामा पनि उनका फुटकर कविताहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा छरिएर रहेका छन् भने यस शोधपत्रमा ज्ञवालीको **वीरभूमि** खण्डकाव्यमा व्यक्त वैचारिक चिन्तनको मात्र अध्ययन गरिएको छ भने खण्डकाव्यगत तत्त्वका आधारमा काव्यको विश्लेषण गरिएको छैन ।

१.७ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधपत्रमा विशेष गरी सामग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालयीय पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ । यसका साथै **वीरभूमि** खण्डकाव्यमा व्यक्त वैचारिक पक्षलाई केलाउन मार्क्सवादी सिद्धान्तलाई अपनाइएको छ । काव्य विश्लेषणका क्रममा सम्बन्धित विषय दक्ष गुरुहरूबाट यथोचित रूपमा सरसल्लाह लिएर प्रस्तुत शोधपत्र तयार गरिएको छ ।

१.८ शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्रको सङ्कलित सामग्रीलाई विशेष गरी विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरी विश्लेषण गरिएको छ । यसका साथै सङ्कलित सामग्रीलाई विश्लेषणात्मक शोधविधि यथोचित रूपमा प्रयोग गरी प्रस्तुत शोधपत्र सम्पन्न गरिएको छ ।

१.९ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई सङ्गठित एवम् व्यवस्थित रूपमा सम्पन्न गर्नका लागि निम्तलिखित परिच्छेदहरूमा वर्गीकरण गरिएको छ । साथै परिच्छेदहरूलाई पनि विभिन्न उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी शोधपत्र सम्पन्न गरिएको छ । शोधपत्रको परिच्छेदगत विभाजन यस प्रकार रहेको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

यस परिच्छेदमा विषय परिचय, समस्या कथन, शोधको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, औचित्य र महत्त्व, सामग्री सङ्कलन विधि, शोधविधि र शोधपत्रको रूपरेखा जस्ता कुराहरू राखिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद : भगवानचन्द्र ज्ञवालीको परिचय र काव्यगत प्रवृत्ति

दोस्रो परिच्छेदमा भगवान चन्द्र ज्ञवालीको परिचयलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस क्रममा उनको जन्म, जन्मस्थान, शिक्षादीक्षा, पारिवारिक जीवन, जीवनवृत्ति, लेखनारम्भ र उनका प्रकाशित कृतिहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यसै गरी उनका काव्यगत प्रवृत्तिहरूलाई यसै परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद : कला साहित्य सम्बन्धी मार्क्सवादी सैद्धान्तिक मान्यता

यस परिच्छेदमा कला साहित्य सम्बन्धी मार्क्सवादी सैद्धान्तिक मान्यतालाई प्रस्तुत गरिएको छ । जस अन्तर्गत विषय प्रवेश, मार्क्सवादको दार्शनिक आधार, द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद, द्वन्द्ववाद, भौतिकपाला द्वन्द्वात्मक भौतिकवादका नियम, परिमाणात्मक र गुणात्मक परिवर्तन, एकता र सङ्घर्षको नियम, निषेधको निषेध तथा विपरीतहरूको एकत्वको नियम, परिवर्तनको निर्णायक कारक पदार्थभित्रै निहित, ऐतिहासिक भौतिकवाद, समाजको आधार संरचनाका रूपमा आर्थिक तत्त्व, वर्ग सङ्घर्ष, क्रान्ति र परिवर्तन, दर्शन र कला साहित्यको सम्बन्ध, कला साहित्य सम्बन्धी मार्क्सवादी मान्यता, आर्थिक ढाँचा र कला साहित्यको सम्बन्ध, आर्थिक आधार र उपरी संरचना बिच आपसी प्रभावमा कला साहित्यको स्थिति, कला साहित्यको प्रयोजन र आवश्यकता, कला साहित्यको सौन्दर्यबोध सम्बन्धी मान्यता, कला साहित्यको वर्गीय चिन्तनगत मान्यता, सामाजिक यथार्थको प्रतिबिम्बनका रूपमा कला साहित्य, रूप र अन्तर्वस्तुको एकत्व, कला साहित्यमा सर्जकको प्रतिबद्धता र स्वतन्त्रता सम्बन्धी मान्यता, भाव वा चिन्तन, भाषाशैली, साहित्यमा विचारको भूमिका, विचार प्रस्तुतिका तरिका, काव्यमा निहित वैचारिकताका विश्लेषणका आधारहरू रहेका छन् ।

चौथो परिच्छेद : 'वीरभूमि' खण्डकाव्यको वैचारिक अध्ययन

यस परिच्छेदमा सामाजिक परिवर्तनको चाहना, देशप्रेमको भावना, मानवतावादी चिन्तन, विश्वबन्धुत्वको भावना, प्रकृति चित्रण, द्वन्द्व, भौतिकवादी विचार, राष्ट्रवादी चेत,

ऐतिहासिक चित्रण, क्रान्तिकारी भावना, भेदभावको अन्त्य, त्यागको भावना, आशावादी स्वर जस्ता शीर्षकमा काव्यमा प्रयुक्त वैचारिकताको अध्ययन गरिएको छ ।

पाँचौँ परिच्छेद : उपसंहार तथा निष्कर्ष

यस परिच्छेदमा सम्पूर्ण शोधपत्रको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

शोधपत्रको अन्त्यमा सन्दर्भ सामग्री सूची राखिएको छ ।

अध्याय : दुई

भगवानचन्द्र ज्ञवालीको परिचय र काव्यगत प्रवृत्ति

२.१ विषय परिचय

भगवानचन्द्र ज्ञवालीले २०२७ सालदेखि नेपाली साहित्य जगत्मा पाइला टेकेका छन् । ज्ञवालीले नेपाली साहित्यका कथा, कविता, नाटक, निबन्ध क्षेत्रमा कलम चलाएका छन् । यस शोधपत्रमा ज्ञवालीको एक मात्र खण्डकाव्यात्मक कृति **वीरभूमि** खण्डकाव्यमा व्यक्त वैचारिकको अध्ययन गर्न लागिआकाले यो दोस्रो परिच्छेदमा उनको छोटो परिचय र खण्डकाव्यात्मक प्रवृत्तिहरू राखिएको छ ।

२.१.१ जन्म र जन्मस्थान

भगवानचन्द्र ज्ञवालीको जन्म वि. सं. २०१३ साल श्रावण १८ गते मङ्गलबार बिहान ७ बजे पाल्पा जिल्लाको भुवन पोखरी गा. वि. स. गोसुङ्गा गाउँमा पिता बालकृष्ण ज्ञवाली र माता गङ्गादेवीका कोखबाट भएको थियो (थापा, २०६९ : १०) । ज्ञवालीको न्वारनको नाम जगदीश ज्ञवाली हो । बालकृष्ण ज्ञवालीका जम्मा आठ सन्तानमध्ये तीन जना दिदीहरूको जन्म भइसकेपछि छोराका क्रममा पहिलो सन्तानका रूपमा उनी जन्मेका थिए । वर्तमानमा उनी भगवानचन्द्र ज्ञवालीका नामले प्रख्यात छन् (थापा, २०६९ : १०) ।

२.१.२ शिक्षादीक्षा

ज्ञवालीको शिक्षारम्भ आफ्नै घरबाट प्रारम्भ भएको थियो । उनका पिता शिक्षण पेसामा रहेकाले पिताले नै तीन वर्षको उमेरदेखि नै ज्ञवालीलाई अक्षर चिनाएका थिए । प्रारम्भिक शिक्षा भने पिताले नै स्थापित गरेको भिरबास विनोद विद्यालय, पाल्पाबाट सुरु गरेका ज्ञवालीले यस विद्यालयबाट कक्षा १ देखि ५ सम्म अध्ययन गरेका थिए । तत् पश्चात् कक्षा ६ देखि भने खिदिम हरिहर संस्कृत पाठशालामा भएको थियो । उनले यस विद्यालयबाट ९ कक्षा उत्तीर्ण गरेका थिए । ज्ञवालीले २०२९ सालमा यु. पी. बोर्ड इलाहावादबाट एस. एल. सी. अर्थात् प्रवेशिका उत्तीर्ण गरेका थिए (बजगाई, २०७० : ७) ।

पढाइको सिलसिलामा उच्च शिक्षा अध्ययन गर्ने क्रममा ज्ञवालीले भारतका विभिन्न ठाउँमा गएर उच्च शिक्षा अध्ययन गरेका थिए । वि. सं. २०३०/०३१ मा यु. पी. बोर्ड इलाहावादबाटै आई. ए. उत्तीर्ण गरेका थिए भने २०३१ सालमै उदासीन संस्कृत

महाविद्यालय, हरिद्वारबाट पूर्वमध्यमासमेत उत्तीर्ण गरेका थिए । उत्तरमध्यमा सिन्धु पाठशाला, हरिद्वारबाट उत्तीर्ण गरेका जवालीले स्नातकतह प्रथम वर्ष उदासीन सं. म. वि., हरिद्वारबाट उत्तीर्ण गरेका थिए द्वितीय र तृतीय वर्षचाहिँ गोरखपुर सं. म. वि., गोरखपुरबाट उत्तीर्ण गरेका थिए (बजगाई, २०७० : ८)

जवालीले भारत र नेपालमा गरी एउटै तह पनि दुई पटक उत्तीर्ण गरेका थिए । नेपालमा आएर जवालीले फेरि स्नातक तह त्रिचन्द्र कलेजबाट २०३४-०३५ मा उत्तीर्ण गरेका थिए । स्नातकोत्तर तह २०३६-०३९ सालमा त्रिभुवन विश्व विद्यालय क्याम्पस, कीर्तिपुरबाट अङ्ग्रेजी विषयमा उत्तीर्ण गरेका थिए भने सोही क्याम्पसबाट २०३६-४९ स्नातकोत्तर तह नेपालीमा समेत उत्तीर्ण गरेका थिए । बी. एड् तहचाहिँ ठाकुरराम क्याम्पस, वीरगन्जबाट २०५२ सालमा उत्तीर्ण गरेका थिए । (बजगाई, २०७० : ८)

२.१.३ पारिवारिक जीवन

भगवानचन्द्र जवाली आठ जना सन्तानहरूमध्ये चौथो सन्तानका रूपमा जन्मिएका थिए । १० वर्षको कलिलो अवस्थामा उनलाई मातृशोक परेकाले पर्याप्त रूपमा मातृस्नेह पाउन सकेनन् । बुबा शिक्षण पेसामा भए तापनि उनी दिदीहरूको मायाममतामा हुर्केका थिए । ८ वर्षको उमेरमा ब्रतबन्ध संस्कार भएका जवालीको विवाह १९ वर्षको उमेरमा पार्वती जवालीसँग भएको थियो । उनका एक छोरा र एक छोरी छन् । छोरा हाल जर्मनीमा स्नातकोत्तर तहमा अध्ययन गर्दैछन् भने छोरी व्यवस्थापन विषयमा स्नातकोत्तर समाप्त गरी एक जापानी कार्यक्रममा कार्यरत छन् ।

२.१.४ जीवनवृत्ति

भगवानचन्द्र जवालीका पिता शिक्षक सेवामा आबद्ध भएकाले उनी पनि पिताकै शिक्षण पेसामा आकृष्ट भएका देखिन्छन् । अध्ययन समयमै हरिद्वारमा ६ महिनाजति जागिर खाएका जवालीले २०३२ सालबाट धादिङ्ग पण्डित पौवा जनज्योति मा. वि. मा गणित, विज्ञान र अङ्ग्रेजी शिक्षकका रूपमा कार्य सुरु गरेका थिए । यसरी २०३२ सालदेखि जागिरे जीवन सुरु गरेका जवालीले हालसम्म (२०७१) पनि यसै पेसामा आबद्ध रहेका छन् । शिक्षणबाहेक पुराण प्रवचन गर्ने काम पनि उनले गर्दै आएका छन् । सामान्य प्रशासनमा ना. सु अस्थायी काममा समेत संलग्न भएका थिए भने २०३६ सालमा विद्यार्थी आन्दोलनमा लागेका कारण यो जागिर खोसिएको थियो । गजेडी मा. वि. रूपन्देहीमा शिक्षकमा नियुक्ति

भएका ज्ञवाली शिक्षक आन्दोलनमा लागेकाले यो जागिर पनि खोसिएको थियो र तीन महिनाको जेल सजाय पनि भोग्नु परेको थियो । यसपछि वीरगन्ज नर्सिङ क्याम्पस हुँदै ठाकुरराम बहुमुखी क्याम्पसमा अध्ययन गराइरहेको समयमा २०५८ मङ्सिर २८ गते माओवादीका नाममा पक्राउ परी डेढ वर्षको जेल सजाय पनि बिताउनु परेको थियो (थापा, २०६९ : १९) । जेल जीवनबाट छुटकारा पाइसकेपछि २०६१ सालबाट ज्ञवालीले त्रिभुवन विश्व विद्यालयअन्तर्गतको रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस काठमाडौँमा नेपाली विषयमा प्राध्यापन गर्दै आइरहेका छन् । समग्रमा धेरै उतारचढावबाट अगाडि बढेका ज्ञवालीको मुख्य पेसा शिक्षण हो भने गौण रूपमा उनी पुराणवाचक पनि रहेका छन् ।

२.१.५ प्रेरणा तथा लेखनारम्भ

भगवानचन्द्र ज्ञवालीको साहित्यिक जीवनको प्रारम्भ गराउने उत्प्रेरणा विभिन्न क्षेत्रबाट भएको थियो । प्रथमतः उनले बाल्यकाल बिताएको पाल्पा क्षेत्रको वरपरको प्राकृतिक वातावरण, रहनसहन, सांस्कृतिक परम्परा जीवनशैली आदि नै साहित्यिक लेखनको उत्प्रेरणाको कारक बनेको थियो । साथसाथै १० वर्षको उमेरमा आमाको मायाममताबाट वञ्चित भएकाले यही मातृ वियोगजन्य भावुकता नै प्रथम साहित्यिक यात्राको कारक बन्न पुगेको थियो । साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितको 'बुबा खोइ ?' शीर्षकको कविताबाट प्रेरित भएर ज्ञवालीले पनि 'आमा खोइ ?' शीर्षकमा करिब ५० श्लोक भएको कविता सिर्जना गरेको पाइन्छ (बजगाई, २०७० : १०) । अध्ययनका क्रममा पश्चिमी साहित्यकारहरू लियो टल्सटाय, म्याक्सिम गोर्की, हेनरिक इक्सेन तथा नेपाली साहित्यकारहरूमध्ये लक्ष्मी प्रसाद देवकोटा, लेखनाथ पौड्याल, युद्ध प्रसाद मिश्र आदिका ग्रन्थहरूबाट उनी प्रभावित भएका थिए । वर्तमान समयमा खासगरी राजनीतिक क्षेत्रमा मार्क्सवादी, साहित्यमा पनि मार्क्सवादी, समाजवादी यथार्थवादी सिद्धान्तलाई आधार बनाएर अगाडि बढेको कुरा उनका कृतिहरूबाट स्पष्ट भएको छ । ज्ञवालीले २०२७ सालमा भारतको हरिद्वारमा प्रकाशित हुने सगरमाथा मुखपत्रमा प्रकाशित 'सपना' शीर्षकको कविताबाट नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेका थिए ।

२.१.६ पुस्तकाकार कृतिहरू

ज्ञवालीले हालसम्म कविता, कथा, नाटक, निबन्ध, अनुवाद, समालोचना आदि क्षेत्रमा कलम चलाएका छन् । उनका कतिपय फुटकर रचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा

छरिएर रहेका छन् भने केही कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । उनका कृतिहरू र फुटकर रचनाहरू निम्नानुसार तालिकामा देखाइएको छ :

क्र. सं.	कृतिको नाम	विधा	प्रकाशित साल
१	दोभान	कथा	(२०६१)
२	जब मरेका व्युभिन्छन्	नाटक	(२०६२)
३	असामान्य मनोविज्ञान परिचय	समालोचना	(२०६३)
४	आर्किमिडिजको जीवनी	अनुवाद	(२०६४)
५	माक्सदेखि माओत्सेतुडसम्म	अनुवाद	(२०६४)
६	चीनको आवधिक इतिहास	अनुवाद	(२०६८)
७	यात्रा समालोचनाको	समालोचना	(२०६८)
८	वीरभूमि	खण्डकाव्य	(२०७०)

फुटकर रचनाहरू

(क) कविता विधा

क्र. सं.	रचना	प्रकाशित पत्रिका	वर्ष, अङ्क, साल	कैफियत
१	भूतकाल कविता	ऐजेरी (मासिक)	वर्ष १, अङ्क ५/६	
२	किसान	नारायणी धारा (साप्ताहिक)	वर्ष १, अङ्क २५	
३	म चाहन्छु	नारायणी धारा (साप्ताहिक)	वर्ष १, अङ्क २९	
४	अन्तर्चक्षु	नारायणी धारा (साप्ताहिक)	वर्ष १, अङ्क ३४	
५	युद्ध अझ जारी छ	नारायणी धारा (साप्ताहिक)	वर्ष १, अङ्क २६	
६	सहिदको सम्भनामा	नारायणी धारा (साप्ताहिक)	वर्ष १, अङ्क ४३	

७	गीत	नारायणी धारा (साप्ताहिक)	वर्ष १, अङ्क २४	
८	भरिया दाइ -गीत)	सिन्धुप्रवाह बहुभाषिक	वर्ष १, अङ्क २	
९	गजल	मासिक पत्रिका	वर्ष १, अङ्क २३	
१०	उज्यालो मृत्यु	नयाँ विहानी (साप्ताहिक)	वर्ष १, अङ्क २	
११	मेरो देश	गौरी नव वार्षिक (मासिक)	वर्ष १, अङ्क २	

(ख) नाटक विधा

क्र. सं.	रचना	स्रोत	वर्ष, अङ्क, साल	कैफियत
१	दृष्टान्त (एकाङ्की)	जब मरेकाहरू व्युभिन्छन्		
२	स्वप्नभङ्ग (एकाङ्की)	जब मरेकाहरू व्युभिन्छन्		

(ग) कथा विधा

क्र. सं.	रचना	स्रोत	वर्ष, अङ्क, साल	कैफियत
१	'एकलास'	नारायणी धारा	२०५०	

(घ) निबन्ध विधा

क्र. सं.	रचना	स्रोत	वर्ष, अङ्क, साल	कैफियत
१	'अर्थ के'	नारायणी धारा (साप्ताहिक)	अङ्क ३५, वैशाख : २०५०	
२	'छोराको चित्त बुझाउँदा'	नारायणी धारा (साप्ताहिक)	अङ्क ३९, २०५०	
	'असलीदेखि सावधान'	प्रतिभा	वर्ष १, अङ्क १, २०५४	

२.१.७ सम्पादन

विभिन्न विधामा कलम चलाएका ज्ञवालीले केही पत्रपत्रिकाहरूको सम्पादन गर्ने कार्य गरेका छन् । उनले नव सौगात (साप्ताहिक) अङ्क १ देखि १६ सम्म सम्पादकको कलम पत्रकारिता विषयक नामले सम्पादकीय लेखन गरी पत्रिका सम्पादन गरेका थिए । यसरी नै नयाँ बिहानी (साप्ताहिक : २०५४) को अङ्क १ देखि ३२ सम्म प्रधान सम्पादक भई कार्य गरेका थिए ।

२.२ भगवानचन्द्र ज्ञवालीका खण्डकाव्यगत प्रवृत्ति

भगवानचन्द्र ज्ञवाली बहुमुखी प्रतिभाका धनी हुन् । उनले नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएका छन् । उच्च शिक्षाका निम्ति भारतको हरिद्वार पुगेका ज्ञवालीले किशोर कालदेखि नै सिर्जना गर्न थालेका पाइन्छन् । २०२७ सालमा 'सपना' शीर्षकको कविता रचना गरेर नेपाली छात्रसङ्घ हरिद्वारको मुखपत्र **सगरमाथा** पत्रिकामा प्रकाश गरेर कविता विधाबाट साहित्य क्षेत्रमा प्रवेश गरेका ज्ञवालीका फुटकर कविताहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा छरिएर रहेका अवस्थामा छन् भने उनको पहिलो पहिलो कवितात्मक कृति **वीरभूमि** खण्डकाव्य २०७० सालमा प्रकाशित भएको छ । नेपाल राजतन्त्र युगबाट गणतन्त्र युगमा प्रवेश गरिरहेको अवस्थामा नेपाली जनतालाई निरङ्कुशताको जालोबाट मुक्त गराउने दिशामा लागि परेका ज्ञवालीले ठाकुराम बहुमुखी क्याम्पसमा अध्यापनरत समयमा २०५८ साल मङ्सिर २८ गतेदेखि माओवादीका नाममा पक्राउ परी डेढ वर्ष जेल बस्नु परेको थियो । यही जेल जीवनका समयमा उनले प्रस्तुत **वीरभूमि** खण्डकाव्य रचना गरेका हुन् भन्ने कुरा कृतिमा आफ्नो भनाइ राख्ने क्रममा ज्ञवालीले स्वयम् बताएका छन् । यस खण्डकाव्यमा ज्ञवालीले सङ्क्रमणकालमा जनताले भोगेका पीडा, व्यस्था, सङ्क्रमणकालीन देशको यथार्थ स्थिति, जनताको जोस, समाजमा प्रकट भइरहेका जनभावना, अस्ताउन लागेका शक्तिहरूको मनोदशा आदिलाई सजीव रूपमा चित्रण गरेका छन् । प्रस्तुत शोधपत्रमा **वीरभूमि** खण्डकाव्यको वैचारिकताको अध्ययन गरिएकाले **वीरभूमि** खण्डकाव्यलाई आधार बनाएर ज्ञवालीका खण्डकाव्यात्मक प्रवृत्तिहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

२.२.१ सामाजिकता

कवि भगवानचन्द्र ज्ञवालीले **वीरभूमि** खण्डकाव्यमा पुरै समाज र समाजका मानवहरूको आन्तरिक एवम् बाह्य जीवनगाथा र देशको सिङ्गो आकृति प्रस्तुत गरेका

छन् । प्राचीन कालीन समाजको भल्को दिँदै वर्तमानसम्मको नेपाली समाजको यथार्थतालाई उनले उतारेका छन् । खण्डकाव्यमा समाजका विविध पक्षलाई उतार्ने प्रयास गरिएको छ । उनले अतीतसँग वर्तमानको तुलना गर्दै अगाडि बन्ने समतामूलक समाजको परिकल्पनासमेत काव्यमा गरेका छन् । कविले मानव समाजको विकास यात्रालाई सर्वेक्षण गर्दै विचारधारागत अन्तर्द्वन्द्वका परिणामलाई केलाएर आफ्ना मौलिक विचारहरूलाई प्रस्तुत गरेका छन् । खण्डकाव्यमा विषयवस्तुका रूपमा प्रकृति वर्णन, प्रकृतिभन्दा बढी समाजको वर्णन गरेका गरिएको छ ।

२.२.२ प्रकृति चित्रण

‘वीरभूमि’का प्रायः सबै खण्डमा कविले प्रकृतिको मनोरम चित्रण गरेका छन् । उनले प्रकृतिलाई आलम्बन र उद्दीपन विभावका रूपमा वर्णन वा चित्रण गरेको देखिन्छ । स्थूल सूक्ष्म दुवैखाले प्रकृतिको चित्रण खण्डकाव्यमा गरिएको छ । नेपालका पर्वत, नदीनाला, सर्वोच्च शिखर सगरमाथा, मुक्तिनाथको प्राकृतिक वर्णन, गङ्गा, भागीरथी आदि प्रसिद्ध नदीहरूको वर्णन, व्यास आदि ऋषिको जन्मस्थलको वर्णन, विभिन्न छागाछहरूले परिभूर्ण रहेको देश नेपाल स्वर्गको एउटा टुक्रा हो भन्दै कविले प्रकृतिको गुणगान गरेका छन् । यसरी नै कविले प्रकृति चित्रणका रूपमा साँभविहान, दिनरात, अँध्यारो उज्यालो अवस्था, नदी, पर्वत, पशुपक्षी, वनस्पति र जीवनजगतसँग सम्बन्धित अनेक प्राकृतिक विषयको चित्रण समेत खण्डकाव्यमा गरेका छन् । उदाहरणस्वरूप प्रकृति चित्रणको नमुना :

प्रकृति परिवर्तनशील छ

प्रकृतिमै लय सृष्टि दुवै बुझ ।

अधिक दर्शन छन् तर भौतिक,

कति भए खलु दर्शन आस्तिक ॥ (द्वितीय गुम्फन :२४) ।

प्रकृतिमै लय सृष्टि दुवै कुरा छन् । त्यसैले समय परिवर्तनशील भएकाले त्यसले केवल व्यक्ति, जाति, देश आदि मात्र हैन, ग्रह, नक्षत्र आदि सबैलाई घुमाउँछ भन्ने विषयलाई कविले प्राकृतिक स्वरूपको परिवर्तनबाट उदाहरण दिँदै प्रकृतिबाट मानवले शिक्षा लिएर अगाडि बढ्नुपर्छ भन्ने सन्देश पनि दिएका छन् । यसरी खण्डकाव्यमा कविले

प्रकृतिको मनोरम चित्रण गरेकाले उनका काव्यगत प्रवृत्ति अन्तर्गत प्रकृतिचित्रण पनि एक हो ।

२.२.३ राष्ट्रवादी चेत

भगवानचन्द्र ज्ञवालीले **वीरभूमि** खण्डकाव्यमा राष्ट्र, राष्ट्रियता, राष्ट्रिय संस्कृतिप्रतिको श्रद्धालाई व्यक्त गरेका छन् । राष्ट्रियता, जातीयता, संस्कृति तथा वीरताका स्वरहरूलाई उनले खण्डकाव्यमा प्रतिध्वनित गर्दै राष्ट्रिय मर्यादालाई सर्वोपरि स्थान दिनुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । नेपाल देश र नेपाली जातिको गौरवलाई उनले काव्यमा दर्साएका छन् । नेपाल र नेपालीको राष्ट्रिय वीरता, मानवीय धर्म, वीरताको इतिहास, अतीत र वर्तमान, राष्ट्रिय जीवन संस्कृतिलगायत सगरमाथा, नदीहरू, हिमाल, गाउँबेसी, धार्मिक स्थल र मातृभूमिको मुक्तकण्ठले प्रशंसा, महिमा र चित्राङ्कनले कवि ज्ञवालीको राष्ट्रप्रतिको अगाध स्नेह र ममतालाई प्रकट गरेको छ । नेपालको गौरवलाई उच्च राख्न सके मात्र हाम्रो गौरव उच्च हुने भावलाई प्रस्तुत गर्दै ज्ञवालीले नेपाली संस्कृति, प्रकृति, इतिहास, वीरता, महानता र सरलता अत्यन्त प्यारो छ, त्यसैले विश्वका सामु नेपाली भनेर चिनिने यी कुराहरू जोगाएर अगाडि बढ्नुपर्ने भावना उनको रहेको छ । त्यसै गरी कविले नेपालको भौलोगिक रूप हिमाल, पहाड र तराई रहेको र ती स्थानमा बस्ने मानिसहरू बाहिरी आवरणमा भिन्न देखिए पनि भित्री रूपमा चाहिँ सबै हामी नेपाली एक हौं भन्ने भावना यसरी व्यक्त गरेका छन् :

नेपालका मानव हौं समान

ती चन्द्रसूर्जे जसको निसान,

मैदान पहाड हिमालका ती

हौ छत्रछाया मनि एकजाति ॥ (प्रथम गुम्फन : २५) ।

सबै नेपालीहरू समान छन् । जातीय, वर्गीय, लैङ्गिक आदि आधारमा हुने भेदभावलाई त्यागेर सबैमा सद्भाव छर्दै आफ्नो पहिचानलाई यथावत् राख्नु पर्दछ । नेपालको भन्डामा रहेको चन्द्र, सूर्यसमान प्रकाश फिँजाएर बाँच्न सिक्नु पर्छ । हिमाली राज्यका हामी सन्ततिविचका वैरभावहरू त्यागी एकसमान भएर बस्नु पर्छ भन्दै ज्ञवाली राष्ट्रवादी चिन्तनलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

२.२.४ ऐतिहासिक चित्रण

भगवानचन्द्र ज्ञवालीले खण्डकाव्यमा इतिहासको चित्रण गर्दै अगाडिको मार्ग रेखाङ्कन गरेका छन् । युग र चराचरको गति स्थिर हुँदैन । अन्धकारका चुचुरा जति उठे पनि अन्त्यमा सबै खाडलमा परिणत भएका छन् । आदिम कालमा आमाले जन्म दिएर आमाकै शासनमा यो सृष्टि उत्पत्ति भएको थियो तर पछि गएर बीजाधान बिना पुरुषत्व रहँदैन भन्ने पुरुषहरूले बुझेर पुरुषहरू हामी श्रेष्ठ हौं भनी गर्जिई उनीहरूले शासनको बागडोर आफ्नो हातमा लिएको इतिहासलाई पनि कविले खण्डकाव्यमार्फत अभिव्यक्त गर्दै इतिहासको चित्रण गरेका छन् ।

समय परिवर्तनका सन्दर्भमा कविले आदिम मातृतन्त्री युग, पितृसत्ता, दासप्रथा, जात, वर्ण आदिको द्वन्द्व, सामन्ती व्यवस्था, पुँजीवाद, समाजवाद आदिका साथै प्राचीन मान्यताका चार युगहरू सत्य, त्रेता, द्वापर र कलि आदिको रेखाङ्कन गर्ने काम समेत कविले गरेका छन् । मार्क्सवादी विचारधारालाई अँगाल्दै कविले पुरुषहरूले सत्ता आफ्नो हातमा लिएपछि सामन्ती युगको रोग सल्लिएको र पुरै राज्य नै यातना गृह बन्दै गएको वास्तविकतालाई पनि दर्साएका छन् । समाजमा सामन्तहरूले गरिब, दुःखीहरूलाई शोषण, अन्याय, अत्याचार गरेको र त्यस्ता व्यक्तिहरूको व्यवहार कृपण र कपटी थियो भन्ने विचारलाई यसरी व्यक्त गरेका छन् :

दुःखी, दरिद्रका नीम्त समाधि अब कस्छु म

बिना स्वार्थ बिना भोक लोक उद्धार गर्छु म ॥ (तृतीय गुम्फन : २२)

भनी सामन्त कुलन्थे गणका परिवारमा

परन्तु कपटी कोठी कृपणी व्यवहारमा ॥ (तृतीय गुम्फन : २३)

नेपालको ऐतिहासिक सन्दर्भ कोट्याउँदै हाम्रो देश पनि विखण्डित अवस्थामा रहेको र राजाहरू पनि छुद्र स्वार्थमै आनन्द मनाइरहेका अवस्थालाई चित्रण गर्दै कविले सबै नेपाली जनताहरू पनि पैत्रिक सम्पत्तिमा स्वार्थी भएर लागेको वास्तविकतालाई यसरी वर्णन गरेका छन् :

विखण्डित थिए राज्य राजाका छुद्र स्वार्थमै ।

पैत्र सम्पत्तिमा स्वार्थ जागेका दाजु भाइभै ॥ (पञ्चम गुम्फन : १५)

विगतमा राजाहरुले आफ्नो सानो स्वार्थमा लागेर देशलाई टुक्र्याएका थिए । पछि भूमिपुत्र पृथ्वीनारायण शाहले टुक्रे राज्यहरुलाई जोडेर एउटै विशाल राज्य बनाए । वर्तमान समयमा पनि शासकहरु आफ्नो स्वार्थमा डुबेर राज्यलाई टुक्र्याउने खेल खेल्दै छन् । नेपाली जनताहरु पनि पैत्रिक सम्पत्तिका लागि आफ्नै दाजुभाइबिच भगडा गरिरहेका छन् । यस्तो अवस्थाबाट देशलाई बभाउनु पर्ने कुरा नेपाली जनताले विगतबाट सिक्नुपर्छ, भन्दै इतिहास चित्रणका माध्यमबाट पाठ सिक्नुपर्ने विचार काव्यमा जवालीले प्रस्तुत गरेका छन् ।

२.२.५ विषयगत विविधता

भगवानचन्द्र जवालीले आफ्नो खण्डकाव्य **वीरभूमि**मा विविध विषयलाई अटाएका छन् । ऐतिहासिक, सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, प्राकृतिक जस्ता विषयहरुलाई एउटै कृतिमा अटाएर सिर्जना गर्न उनी सफल भएका छन् । जुन विषयलाई पनि परिवर्तनमुखी दृष्टिकोणका आँखाले हेरेर सुन्दर शैलीको प्रयोग गरी उनले काव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् । ससाना विषयवस्तुलाई उठाएर ती विषयवस्तुलाई कवितात्मक शक्ति प्रदान गरेर पाठकहरुको मनलाई प्रफुल्लित र लालायित पार्ने कार्य कविबाट भएको छ ।

कविले खण्डकाव्यमा प्राचीन हिन्दु दर्शन, बौद्ध दर्शन, आधुनिक चार्ल्स डार्विनको विकासवाद, मार्क्सको ऐतिहासिक तथा द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद सबैलाई घोलेर काव्य निर्माण गरेका छन् । यी सम्पूर्ण विषयलाई एउटै रचनामा पूर्ण रूपले अटाउन खोज्ने प्रयास स्वरूप अग्रसर रहेका कविले पुँजीवादी दानवी स्वरूपको आक्रामक र हिंसाको विरोध गरे भन्ने मार्क्सवादीको आर्थिक समानताको नीतिमा अहिंसक लोकभावनाको समर्थन गरेका छन् । उनी यस धर्तीलाई नै स्वर्ग बनाउन चाहन्छन् । त्यसैले यो धर्तीलाई नै नरक बनाउनतर्फ उद्धत दानवीय प्रवृत्तिको विरोध गरेका छन् र दानवीय चरित्रलाई मानवीय प्रवृत्तिमा परिणत हुन आग्रह गरेका छन् । त्यसैले उनले मान्छेको स्वभाव र चरित्रलाई दानव र मानव मानेका छन् । असल मान्छे नै देवता हो, खराब मान्छे नै राक्षस हो भन्ने जवालीले मनुष्यकै सर्वोच्चतालाई स्वीकार गरेका छन् ।

२.२.६ क्रान्तिकारी भावना

भगवानचन्द्र जवालीले खण्डकाव्यमा पुराना मान्यता, अन्धविश्वास, रुढिवादी परम्पराजस्ता कुराको विरोध गरेका गर्दै परिवर्तनमुखी चाहना व्यक्त गरेका छन् । धार्मिक अन्धविश्वासको विरोध गर्दै कविले स्वर्ग र नरक कतै पनि छैन । लोभी व्यक्तिहरुले केवल

भ्रमको खेती गरेर परलोकको सिर्जना गरी जनतालाई भाँडहरूको कथाभैँ भ्रममा राख्न सफल भएको यथार्थलाई पनि प्रस्तुत कविले प्रस्तुत गरेका छन् । मानवता हराउँदै गयो । मानिसहरू हत्या, हिंसा र धनको पछि अन्धो भएर लाग्न थाले । धूर्तहरूको गौरव बढेकै सन्दर्भमा केही जनताहरूले युद्ध गरेर सामन्ती युगको अन्त्य गरको वर्णन पनि कविले गरेका छन् ।

देशमा युद्ध भए पनि नेतृत्व पक्षले सधैं जनताको शोषण गरेर सत्ता आफ्नै पक्षमा राखेका कारणले जनताहरूले सधैं हार्नु पर्थ्यो । समाजमा मानवता, नैतिकता र आस्थाको अन्य भइसकेको छ । नेता र मालिकहरूको सामन्तहरूकै पछि लागिरहेका छन् । निमुखा र गरिब जनताहरूको बोली कसैले नसुनेको अवस्थामा पनि नेपालीहरूले युद्ध आह्वान गरिरहेको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गर्दै कविले नेपालीहरूको अविजेय र वीरताको वर्णन यसरी गरेका छन् :

वीरत्वको दुर्दमनीय देश,

उब्जेन कैलै मनमा कलेस

यै भावनाका मधुस्वाद चाखी,

सम्पन्न हुन्छन् जन ए-क-ता-ली ॥ (प्रथम गुम्फन : २२)

कवि ज्ञवालीले नेपाल वीरहरूको भूमि हुँदाहुँदै पनि साम्राज्यवादसँग लडेर स्वतन्त्र नेपाल निर्माण गर्ने पुर्खाको गाथा जीवित रहँदारहँदै पनि देशले अर्ध उपनिवेशवादको पीडा भोग्नुपरेको कटु यथार्थलाई उद्घाटन गर्दै यस्तो अवस्थाबाट नेपाललाई मुक्त बनाउनु पर्ने क्रान्तिकारी भावना व्यक्त गरेका छन् । नेपाली जनताले जनक, बुद्ध आदिको ज्ञान, साम्राज्यवादसँग जुधेर नेपालको एकीकरण गर्ने पृथ्वीनारायण शाह, बलभद्र आदिको वीरताआदिको वर्णन गर्दै वर्तमान समयमा विश्व आधुनिक वैज्ञानिक युगमा प्रवेश गरिसकेको अवस्थामा नेपाली समाजले पनि वैज्ञानिक युगलाई आह्वान गरिसकेकाले पुराना विचारहरूका स्थानमा नयाँ विचारहरूलाई स्थापना गर्नुपर्ने बेला भएको छ । युगीन परिवर्तन अनुकूल परिवर्तन हुन नसक्ने पुरानो युगलाई अब ध्वंश गरेर पुरानो युगका सकारात्मक पक्षलाई स्वीकार गर्दै नयाँ विचार र चेतनाले युक्त नेपालको निर्माण गर्ने बेला आएको छ । युग वर्तमान समयमा वैज्ञानिक उपकरणहरूले अन्तरिक्षमा बस्ती बसाल्न लागिरहेको अवस्थामा हामी नेपालीका विचार भने मध्ययुगका जस्ता भएकाले यस्ता विचारहरूको

विनाश अपरिहार्य भइसकेको छ भन्दै कविले नयाँ विचारहरूको निर्माणमा सबै नेपालीहरू एक जुट भएर लाग्नुपर्दछ भनेर आह्वान समेत गरेका छन् ।

धनी, गरिब, शोषक, शोषित, सामन्त र रैती, देशद्रोही र देशभक्तबीच भीषण द्वन्द्व चलिरहेको अवस्थामा अन्त्यमा सत्यको जित अवश्य हुन्छ, भन्दै अब जित हुने समय आएको सबै नेपालीहरूले आफ्ना तर्फबाट लागि पर्नु पर्छ । देशमा शान्ति ल्याउनु पर्दछ र विभेद रहित समतामूलक समाजको निर्माण गर्नुपर्दछ भन्ने विचार पनि कविले यस काव्यमा व्यक्त गरेका छन् । यसरी नै देशले नयाँ वसन्तको प्रतीक्षा गरिरहेको र अब वसन्त चाँडै आउने विश्वास पनि कविले बताएका छन् । देशमा भएका अत्याचार, अन्याय, बलात्कार, लुटपाट, भ्रष्टाचार जस्ता विकृतिको अन्त्य गरेर स्वस्थ समाजको निर्माण गर्ने बेला आएको छ । सङ्घर्षको बाटो निकै कष्टमय हुन्छ र तर जितिसक्यौं कष्ट भए पनि त्यो बाटो हिँड्नुपर्छ । सबै जनता एक ढिक्का भएर अघि बढ्न सके जनताको वास्तविक विजय हुने विचार पनि कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

कष्टसाध्य निकै हुन्छ लामो सङ्घर्षको पथ,

बिछिएन कसैलाई कैले मखमली पट । (अष्टम गुम्फन : १३) ।

यसरी समतासमाजको निर्माणको गर्न पुराना मूल्य र मान्यतालाई भत्काएर अगाडि बढ्नु पर्छ । देशमा गणतन्त्रात्मक राज्य स्थापना गरेर शिक्षित समाजको निर्माण गर्न सबै नेपालीहरू जुट्नुपर्ने कुरा कविले बताएका छन् ।

२.२.७ लय विधानमा विविधता

भगवानचन्द्र ज्ञवालीले **वीरभूमि** खण्डकाव्यमा वर्णमात्रिक छन्दको प्रयोग गरेर लेखेका छन् । अनुष्टुप्, शार्दूलविक्रीडित, मालिनी, द्रुतविलम्बित, उपजाति, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, स्रग्धरा आदि छन्दहरूको कुशल प्रयोगले उनी छन्दगत विविधताको प्रयोगमा रुचाउने कवि देखिन्छन् । विविध छन्दलाई अन्त्यानुप्राससहित प्रयोग गरेर कविले आफूलाई छन्दवादी कविका रूपमा काव्यमा सिद्ध गर्ने काम गरेका छन् । काव्यको लय सरल, नियमित र अनुशासित छ । सहजता, प्रौढोक्ति र सङ्गीत चेतनाको झल्को उनको छन्द प्रयोगमा प्रशस्त भेटिन्छ । अन्तर्हृदयको प्रस्फुटन र सचेत आयोजनाको उचित सन्तुलन नै यस खण्डकाव्यको छन्द विधान हो । भावानुकूल लय ध्वनिको व्यवस्थाले छन्दविधान भन् सशक्त बन्न गएको छ । अर्थ र लयको समीकरण पनि काव्यमा उल्लेख्य मात्रामा रहेको छ ।

छन्दमा लयको तारतम्य, समध्वनि, अर्थ र लयको, भाव र लयको, मनस्थिति र लयभाव, रसानुकूल लय चेतना, सरस र सरल बान्कीमा नाचेको छन्द योजनाको प्रबन्धलाई हेर्दा ज्ञवालीको छन्दसाधनाको उत्कृष्ट रूप प्राप्त गर्न सकिन्छ । त्यसैले प्राकृतिक प्रवहणशीलता नै यस काव्यको छन्दविधानको मूल प्राप्ति भएकाले ज्ञवालीका काव्यगत विशेषतामा छन्दविधान पनि एक उत्कृष्ट विशेषता हो ।

२.२.८ सरल भाषाशैली प्रयोग

वीरभूमि (२०७०) खण्डकाव्यमा दुर्बोध्यताको आभास पाइँदैन । संस्कृत भाषाका तत्सम शब्दको प्रयोग गरे पनि अत्यन्त प्रचलित र अर्थयुक्त शब्दको चयन गरेर उनले काव्य रचना गरेका छन् । रसिला, सुन्दर, श्रुतिरम्य, समध्वनि, अर्थपूर्ण शब्दमय भाषाको प्रयोगले कवि सरल भाषाशैली प्रयोग कर्ताका रूपमा देखिन्छन् । प्रसादमय गुणका साथै व्यञ्जनात्मक, अभिधात्मक भाषा पनि कृत्रिम नभएर प्रौढ प्रयोगले काव्यको भाषाका आधारमा कवि सरल भाषाको प्रयोग गर्ने कवि हुन् । त्यसै गरी उनले कतिपय ठाउँमा नेपाली भर्रा शब्दको प्रयोग पनि गरेका छन् । यसरी संस्कृत शब्द र नेपाली भर्रा शब्दको सम्मिश्रण प्राप्त रूप नै काव्यमा देखिएकाले उनी सरल, सरस भावयुक्त पदावलीको प्रयोग गर्ने कविका रूपमा देखिएकाले उनका काव्यगत विशेषताहरूमा सरल भाषाशैली प्रयोग कर्ता कविका रूपमा उभिएका छन् ।

२.३ निष्कर्ष

२०१३ सालमा पाल्पा जिल्लामा जन्मेका भगवानचन्द्र ज्ञवालीले भारतका विभिन्न क्षेत्रमा गएर अध्ययन गरेका थिए । अङ्ग्रेजी र नेपाली दुवै विषयमा स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण गरेका ज्ञवालीले पारिवारिक स्थिति मध्यम खालेको रहेको छ । प्राध्यापन पेसामा कार्यरत ज्ञवालीले २०२७ सालमा 'सपना' शीर्षकको कविताबाट साहित्य यात्रा सुरु गरेका छन् । कथा, कविता, नाटक, निबन्ध, समालोचना, अनुवाद क्षेत्रमा कलम चलाएका ज्ञवालीका हालसम्म विभिन्न विषयका ८ वटा कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् भने फुटकर रचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा छरिएर रहेका छन् ।

२०५८ सालमा जेलमा बस्दा रचना गरेको वीरभूमि खण्डकाव्यलाई आधार बनाएर हेर्दा उनका खण्डकाव्यात्मक प्रवृत्तिहरू अध्ययन गर्दा सामाजिकता, प्रकृति चित्रण, राष्ट्रवादी चेत, ऐतिहासिक चित्रण, विषयगत विविधता, क्रान्तिकारी भावना, लय विधानमा विविधता र सरल भाषाशैलीको प्रयोगजस्ता विशेषताहरू रहेका छन् ।

अध्याय : तीन

कला-साहित्य सम्बन्धी मार्क्सवादी सैद्धान्तिक मान्यता

३.१ विषय प्रवेश

द्वन्द्वात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादी चिन्तन दृष्टिमा आधारित भएर लेखिएको साहित्यलाई मार्क्सवादी साहित्य भनिन्छ । उत्पादन सम्बन्धले समाजको स्वरूपलाई निर्धारण गर्छ, भन्ने मान्यता राख्ने यस्ता साहित्यको विषयवस्तु नै वर्ग सङ्घर्षमा आधारित समाजको यथार्थ हो । वर्गीय पक्षधरतामा आधारित यस्ता साहित्य उद्देश्यमूलक हुन्छन् । मार्क्सवादी साहित्यले समाजमा हुने शोषण अन्याय, अत्याचार र उत्पीडनका विरुद्ध सशक्त आवाज उठाउँछ । यसका साथै यस्ता कला साहित्यलाई समाज रूपान्तरणको हतियारका रूपमा समेत लिइन्छ । सामन्तवादी तथा पुँजीवादी उत्पादन सम्बन्ध तथा राज्यसत्ताका विरुद्धमा रही समाजवादी उत्पादन सम्बन्ध तथा राज्यसत्ताको निर्माणका पक्षमा रहनु यसको अभिष्ट हो । समाजको उत्पादन सम्बन्ध र कला साहित्य विचको सम्बन्ध, प्रतिबद्धता र स्वतन्त्रताको प्रश्न, वर्गीय पक्षधरता, कला साहित्यको उद्भव तथा विकासमा श्रमको भूमिकालाई स्विकार्नु, वर्ग सङ्घर्ष र सर्वहारा वर्गको पक्षधरता आदि मार्क्सवादी साहित्यका आधारहरू हुन् ।

मार्क्सवादी साहित्यबारे स्पष्ट हुनका लागि यसको दार्शनिक आधारका रूपमा रहेको द्वन्द्वात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादी चिन्तनलाई बुझ्नु पर्ने हुन्छ । मार्क्सवादले परम्परागत मूल्य र मान्यताका रुढि र अवैज्ञानिकतालाई अस्वीकार गर्छ, र त्यसका स्थानमा नयाँ र वैज्ञानिक मूल्य मान्यतालाई स्थापित गर्नका निम्ति सङ्घर्ष गर्छ । यसले मानवीय जीवनका संवेदनाहरूलाई पनि अत्यन्त विशिष्टीकृत गर्दै समग्र मानवीय जीवनका हितमा व्यक्तिगत हित अन्तर्निहित भएको ठान्दछ । समाजमा हुने शोषण, अन्याय, अत्याचार, प्रताडना र वर्गीय विभेदले सिर्जना गर्ने गैर मानवीय व्यवहारलाई मार्क्सवादी साहित्यले विरोध मात्रै गर्दैन, त्यसका विरुद्ध सशक्त ढङ्गले प्रतिकार गर्नु पर्ने धारणा अभिव्यक्त गर्दछ । यसले अंधारोका विरुद्ध उज्यालो, पुरानोका विरुद्ध नयाँ, मृतका विरुद्ध जीवित, कुरूपताका विरुद्ध सुन्दरता, पतनोन्मुखका विरुद्ध उदयोन्मुख शक्तिको पक्ष लिन्छ । यसले जनताको मन, मस्तिष्कमा चेतना जगाएर आफू वरिपरिको संसार बुझ्न, विश्लेषण गर्न र फेर्नका लागि

शक्ति प्रदान गर्छ । त्यसैले प्रगतिवाद परिवर्तनको सिद्धान्त हो (बराल, २०४८ : १४) । यसरी हेर्दा मार्क्सवादी साहित्यिक मान्यताले परम्परागत रूपमा नै कुरूप प्रवृत्ति, चिन्तन, व्यवहार र पद्धतिको चर्को रूपमा आलोचना गर्दै त्यसको अन्त्यका निमित्त कलात्मक उद्वेगको प्रयोग गर्दछ । वर्ग विभेदकारी एवं उत्पीडनमा आधारित सामाजिक राजनीतिक संरचनाका विरुद्धमा सामाजिक चेतनाको जगलाई उठाउँदै त्यस संरचनाका विरुद्ध सम्पूर्ण श्रमजीवी, किसान, मजदुरमा विद्रोहको सञ्चेतना भरेर आमूल परिवर्तन गर्ने उत्कट अभिलाषा मार्क्सवादी साहित्यमा देखिन्छ ।

मार्क्सवादी साहित्यिक चिन्तनको सुरुआत मार्क्सवादी दर्शनसँगै कार्ल मार्क्स र एङ्गेल्सबाट भएको हो । सौन्दर्यशास्त्रका फाँटमा यो मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रका रूपमा परिचित छ । वास्तवमा कार्ल मार्क्स र एङ्गेल्सले कला साहित्यबारे त्यति धेरै चर्चा परिचर्चा नगरेका भए पनि उनीभन्दा पछिका मार्क्सवादीहरूले यस सम्बन्धमा धेरै व्याख्या र विवेचना गरेका छन् । मार्क्सवादी चिन्तन अनुसार यसको चिन्तनलाई व्यवस्थित रूपमा अध्ययन गर्ने कार्य भने प्लेखानोभबाट भएको देखिन्छ । मार्क्सवादी साहित्यको अभिव्यक्ति सन् १९०७ मा मक्सिम गोर्कीद्वारा लिखित पुस्तक आमाबाट भएको मानिन्छ । त्यसपछि विश्वभरि नै यस साहित्यिक मान्यताको विकास भयो जसलाई समाजवादी यथार्थवादको रूपमा बुझिन थालियो । सन् १९१७ मा लेनिनको नेतृत्वमा रुसमा भएको अक्टोबर क्रान्तिपश्चात् यो साहित्यिक चिन्तन विश्वभर भङ्गिगन सफल भयो । यस साहित्यिक अवधारणाको व्याख्या र विवेचना गर्ने महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्वहरूमा लुना चार्स्की, जर्ज लुकास, राल्फ फक्स, क्रिस्टोफर कडवेल, जर्ज थम्सन, हावर्ड फास्ट, लु स्युन, चावो यांग लगायतका छन् ।

३.२ मार्क्सवादको दार्शनिक आधार

कार्ल मार्क्स र फ्रेडरिक एङ्गेल्सबाट व्याख्या गरिएको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी तथा ऐतिहासिक भौतिकवादी दर्शन अनुरूप साहित्यलाई हेर्नु नै साहित्य सम्बन्धी मार्क्सवादी मान्यता हो । फायरबाखबाट भौतिकवाद र हेगेलबाट द्वन्द्ववाद सापटी लिएर त्यस दर्शनलाई विशिष्टीकृत ढङ्गले समाजपरक व्याख्या गर्न सफल रहेका यी दार्शनिकहरूले द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद र ऐतिहासिक भौतिकवादको वैज्ञानिक विश्लेषण गरेका छन् । त्यस कारण प्रगतिवादको दार्शनिक आधार समाज विज्ञानको व्याख्या गर्ने सन्दर्भमा खोज गरिएको द्वन्द्ववाद र भौतिकवाद नै हो । समाजको एउटा महत्त्वपूर्ण उपरी संरचनाको रूपमा रहेको

साहित्यलाई व्याख्या गर्दा यसै दार्शनिक मान्यतालाई ऐतिहासिक विकास क्रमका आधारमा ऐतिहासिक भौतिकवादी दृष्टिकोणबाट हेर्नु पर्ने हुन्छ । त्यस कारण प्रगतिवाद वा साहित्य सम्बन्धी मार्क्सवादी मान्यतालाई पनि मार्क्सवादका निम्नानुसार दुई शाखामा राखेर विश्लेषण गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

३.२.१ द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद

द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद कार्ल मार्क्सको दर्शनको आधारशिला हो । यो दर्शन नै विश्व सर्वहारा वर्गको मुक्तिको दर्शन बन्न पुगेको छ । यसले परम्परागत विश्व दृष्टिकोणभन्दा नयाँ र वैज्ञानिक विश्व दृष्टिकोण स्थापित गरी संसारलाई बुझ्ने र बदल्ने दिशातर्फ केन्द्रित गरायो । द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद भन्ने शब्द 'द्वन्द्ववाद' र 'भौतिकवाद' गरी दुई वटा शब्द मिलेर बनेको छ । 'द्वन्द्ववाद' र 'भौतिकवाद' आफैमा पूर्ण दर्शन हुन् । यी दुवै दर्शन द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनभन्दा पुराना हुन् । द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनको निर्माण गर्न यी दुवै दर्शनको सहारा लिइएको भए पनि यी दुई दर्शनको योग नै मार्क्सवादी दर्शन भन्ने चाहिँ होइन । मार्क्स हेगेलको द्वन्द्ववाद र फायरबाखको भौतिकवादी दर्शनको संश्लेषणका रूपमा द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनको निर्माण गर्न सफल भए । त्यसैले यो विशिष्ट प्रकृतिको नवीनतम वैज्ञानिक दर्शनका रूपमा प्रतिपादित भएको छ । यस दर्शनलाई बुझ्न द्वन्द्ववाद र भौतिकवादलाई बुझ्नु आवश्यक छ ।

३.२.१.१ द्वन्द्ववाद

अङ्ग्रेजीको 'डाइलेटिक्स' भनिने द्वन्द्ववाद ग्रीक भाषाको 'डाइलोगो' बाट विकसित भएको हो जसको अर्थ 'वाद-विवाद वा तर्क-वितर्क गर्नु' हो । सत्यको खोज गर्न सोक्रेटस, प्लेटो जस्ता दार्शनिकहरू पनि यसै पद्धतिको प्रयोग गर्दथे । जर्मनी दार्शनिक हेगेल (१७७०-१८३१) ले यसलाई अझ विस्तृत रूपमा व्याख्या गरे ।

द्वन्द्ववाद भनेको विपरीत तत्त्वहरू बिच हुने अन्तर सङ्घर्ष हो । यो स्वतः प्रेरित र स्वतः सञ्चालित हुने प्रकृतिले युक्त हुन्छ । यसले के मान्यता राख्दछ भने कुनै वस्तुको महत्त्व त्यसमा निहित विरोधी वस्तुलाई हेरेर मात्र बुझ्न सकिन्छ । यस वादको अर्को मान्यताका रूपमा विकास भनेको परस्पर विरोधी वस्तु वा शक्ति बिचको द्वन्द्वात्मक परिणाम हो । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने सङ्घर्ष नै विकासको द्योतक हो ।

हेगेलले व्याख्या गरेको द्वन्द्ववाद भनेको भौतिकवादी द्वन्द्ववाद नभई आदर्शवादी द्वन्द्ववाद थियो । उनले विवेकलाई केन्द्रविन्दुमा राख्दै जे वास्तविक छ त्यो विवेकमय हुन्छ, र जे विवेकमय छ त्यो वास्तविक हुने धारणा अभिव्यक्त गरेका थिए । द्वन्द्ववादले के मान्यता राख्दछ भने प्रत्येक वस्तुको मौलिक रूप हुन्छ, जुन 'वाद' कहलाउँछ । विकसित हुने प्राकृतिक स्वभावका कारण विस्तारै विस्तारै विकसित हुँदै जाँदा त्यसले आफ्नो विपरित रूपलाई जन्म दिन्छ, जुन त्यसको प्रतिवादको रूपमा स्थापित हुन्छ । विकास प्रक्रियाको निरन्तरताका सन्दर्भमा सुरुमा यी दुई वाद र प्रतिवाद बिच सङ्घर्ष हुन्छ, तर समय क्रममा यिनका बिच समन्वय र सन्तुलन पनि स्थापित हुन्छ, र त्यो सम्वाद बन्दछ । यो सम्वाद यी दुवैभन्दा विकसित र उच्च रूपको हुन्छ । त्यो 'सम्वाद'ले पनि 'वाद'को रूप ग्रहण गर्छ, र पुरानै द्वन्द्ववादी प्रक्रिया दोहोरिन्छ ।

द्वन्द्वात्मक दर्शनका लागि कुनै पनि वस्तु अन्तिम, निरपेक्ष र पूर्ण छैन । हरेक वस्तुले आफ्नो परिवर्तनशील गुण प्रदर्शित गर्दछ, र त्यसका सामु निम्नावस्थाबाट उच्चावस्थातिर अग्रसर अनन्त विकासक्रम, उत्पत्ति र विनाशको अनवरत प्रक्रियाका अतिरिक्त अरू कुनै चीज टिक्न सक्दैन (मास्के, २०६४: ३५) । हेगेलद्वारा विश्लेषण गरिएको यस द्वन्द्ववादलाई मार्क्सले आफ्नो दर्शन निर्माणका निम्ति सापटी लिएका हुन् ।

३.२.१.२ भौतिकवाद

भौतिक अस्तित्वलाई आदि तत्त्व मान्ने दर्शन भौतिकवादी दर्शन हो । संसार र ब्रह्मण्डको उत्पत्ति कुनै अभौतिक विचार वा चेतनाको कारण नभई कुनै न कुनै भौतिक वस्तुको विशिष्ट परिवेशमा आएको रूपको परिवर्तनलाई मान्ने दर्शन भौतिकवादी दर्शन हो । पूर्वमा पुराना भौतिकवादी दार्शनिकका रूपमा चार्वाकलाई लिइन्छ । उनले यो लोकभन्दा परलोकको अस्तित्व स्विकारेका छैनन् र पुनर्जन्मको अवधारणालाई पनि स्विकारेका थिएनन् । भौतिकवादीहरू कुनै पनि कुराको अस्तित्व त्यसको भौतिक अस्तित्वमा मात्रै मान्दछन् । तर्क र कारण बिनाको कुनै पनि कुरालाई उनीहरू स्वीकार गर्न तयार हुँदैनन् ।

भौतिकवादी दर्शन मार्क्सवादी दर्शनभन्दा पुरानो छ । मार्क्सलाई पुराना भौतिकवादी दर्शनको ज्ञानबाट आफ्नो भौतिकवादी दर्शन निर्माण गर्न सहयोग मिलेको देखिन्छ । वस्तु जगत वा पदार्थ र यसको गतिमयता, पदार्थ चेतनाको अन्तर सम्बन्धसित नयाँ भौतिकवाद जोडिएको छ । नयाँ भौतिकवादसित पदार्थ र परिवर्तन घनिष्ठ रूपले गाँसिएका छन् (बराल,

२०४८: २२) । जर्मन दार्शनिक फायरबाख यस दर्शनका प्रमुख हिमायती थिए । उनी भौतिकवादी थिए तर द्वन्द्वादी भने थिएनन् ।

३.२.२ द्वन्द्वात्मक भौतिकवादका नियम

मार्क्सवादी दर्शनका रूपमा रहेको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनका आफ्नै विशिष्ट नियमहरू छन् । तलका उपशीर्षकमा ती नियमबारे विमर्श गरिएको छ ।

३.२.२.१ परिमाणात्मक र गुणात्मक परिवर्तन

द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनका अनुसार कुनै पनि पदार्थ, समाज वा प्रकृति निरन्तर परिवर्तनशील हुन्छ । परिवर्तन सुरुमा मात्रात्मक रूपमा अधि बढ्छ र एउटा निश्चित विन्दुमा पुगेपछि त्यसले आफ्नो गुणमा परिवर्तन गर्छ । उदाहरणका लागि पानीलाई लिऊँ । पानीमा ताप दिइयो भने क्रमशः त्यसको तापक्रम बढ्दै जानु मात्रात्मक परिवर्तन हो । जब पानी उम्लने स्थितिमा पुग्छ, त्यसपश्चात् पानी वाफमा परिणत हुन्छ, त्यो गुणात्मक परिवर्तनको स्थिति हो । समाजका हरेक घटना तथा प्रक्रियामा यो नियम लाग्ने गर्छ ।

३.२.२.२ एकता र सङ्घर्षको नियम

हरेक वस्तुहरू एक आपसमा एकता र सङ्घर्षको विपरीत जालोले घेरिएका हुन्छन् । सङ्घर्ष र एकता अन्तर सम्बन्धित हुन्छन् । आत्म सङ्घर्ष, अन्तर सङ्घर्ष तथा वर्ग सङ्घर्ष सँगसँगै एकता पनि जोडिएको हुन्छ । प्रधान अन्तर्विरोधका सामु अन्य अन्तर्विरोध कमजोर बन्न गई एकता कायम हुन पुग्छ । जब प्रधान अन्तर्विरोधलाई हल गरिन्छ तब नयाँ अन्तर्विरोधको सिर्जना हुन्छ । यसरी हरेक वस्तुमा एकता र सङ्घर्ष निरन्तर जारी रहन्छ ।

३.२.२.३ निषेधको निषेध तथा विपरीतहरूको एकत्वको नियम

एउटाको उत्पत्तिसँग अर्को वस्तुको विनाश जोडिएको हुन्छ भन्ने मार्क्सवादी दर्शनको अवधारणालाई नै निषेधको निषेध नियम भनिन्छ । पदार्थ प्रकृति वा समाजमा जो पुराना छन् ती नासिन्छन् र तिनको स्थान नयाँले लिन्छन् । यसै नियमलाई पुष्टि गर्न एङ्गोल्स लेख्छन् “हामीहरू जौको दाना लगेर माटोमा रोपि दिन्छौं । अनुकूल परिस्थिति, घाम र पानीको कारणले केही समयपछि त्यो दाना अङ्कुरमा परिणत हुन्छ । त्यसपछि मूल बिउ पनि नष्ट हुन्छ र त्यो अङ्कुर पिपिरोको रूप लिएर बढ्दै जान्छ । यसलाई हामी निषेध

भन्दछौं । विस्तारै पिपिरो पनि ठुलो हुन्छ र त्यसमा बाला लागेर त्यसले पूर्णता प्राप्त गर्दछ । दाना पाकेपछि त्यो बोट पनि सुकेर जान्छ र नष्ट हुन्छ । यस परिस्थितिलाई हामी निषेधको निषेध भन्दछौं (मास्के, २०३० : २१७) ।

एङ्गोल्सको उपर्युक्त मान्यता मान्यता निषेधको निषेध सम्बन्धी हेगेलको मान्यताकै पृष्ठभूमिमा आएको हो तर एङ्गोल्सको व्याख्यामा वा द्वन्द्ववादका नियम सम्बन्धी सिङ्गौं मार्क्सवादी व्याख्यामा पाइने पार्थक्य र विशेषता के हो भने यहाँ निरपेक्ष रूपमा निषेधको निषेध मात्र मानिएको छैन । मार्क्सवादी चिन्तक (चैतन्य, २०६५ : १२७) का शब्दमा त्यसमा “नकार मात्र होइन, सकारको भाव पनि छ” । निषेधको निषेधलाई स्पष्ट पार्दै एङ्गोल्सले भनेका छन् : द्वन्द्ववादमा निषेधका अर्थ इन्कार गर्नु वा अमुक वस्तु छैन भनी घोषणा गर्नु होइन, यो कुनै वस्तुलाई आफू खुसी नष्ट गर्नु वा निषेध गर्नु पनि होइन”(चैतन्य, २०६५, पृ. १२७ मा उद्धृत) । यसको थप व्याख्या गर्दै चैतन्यले निषेधको निषेधको अर्थ सम्पूर्णतः नकार सहितको निषेध नभई विपरीतहरू बिच एकत्व अनि सङ्घर्षको नयाँ उचाइमा रूपान्तरण हो भन्ने कुरा स्पष्ट पारेका छन् (२०६५ : १२८) । द्वन्द्ववादको यस नियमको व्याख्यालाई माओले अझ परिष्कृत बनाएको देखिन्छ । माओले विपरीतहरूको एकत्वको नियमको व्याख्या गरेका छन् र चैतन्यका विचारमा माओको यस नियमभित्रै मात्राबाट गुणमा परिवर्तन तथा निषेधको निषेध नियम सन्निहित छन् (चैतन्य, २०६५ : १२९) । द्वन्द्ववादका नियमको व्याख्या गर्दै माओ के भन्छन्, “मेरो विचारमा एउटै आधारभूत नियम छ र त्यो हो अन्तर्विरोधको नियम । गुण र मात्रा, आभास र सार, रूप र अन्तर्वस्तु, आवश्यकता र स्वतन्त्रता, सम्भावना र यथार्थ आदि सबै विपरीतहरूको एकत्वका विषय हुन् (चैतन्य, २०६५, पृ. १२६ मा उद्धृत) । यसरी माओले *निषेधको निषेध* पदावलीलाई नै त्यति उपयुक्त नठानेको र त्यसका ठाउँमा *विपरीतहरूको एकत्वको* नियम अगाडि सार्दै सबै अन्तर्विरोधका नियमहरू यसैभित्र समेटिने विचार व्यक्त गरेको देखिन्छ । यसको सार के हो भने परस्पर विपरीत तत्त्वका बिच हुने अन्तर्विरोधयुक्त सङ्घर्ष हुन्छ र एकत्व पनि हुन्छ, अनि सङ्घर्ष उत्कर्षमा पुगेपछि पुरानो एकत्व भत्किन्छ, विपरीत वस्तुहरूको नयाँमा रूपान्तरण हुन्छ र पुनः नयाँ अन्तर्विरोध र नयाँ एकत्व स्थापित हुन्छ । यसलाई एकको दुईमा विभाजन र विपरीतहरूको एकत्व भनेर व्याख्या गरिएको पाइन्छ । माओमा आइ पुग्दा यसरी निषेधको निषेध नियमको परिष्कृत र सम्यक् व्याख्या भएको छ ।

३.२.२.४ परिवर्तनको निर्णायक कारक पदार्थभित्रै निहित

द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनले कुनै पनि वस्तुमा आउने परिवर्तनको निर्णायक कारक स्वयं त्यही पदार्थलाई मान्दछ । बाह्य वातावरणको प्रभाव नपर्ने भन्ने होइन तर त्यो निर्णायक रहँदैन । निर्णायक कारक तत्त्व त स्वयं पदार्थ नै हो । जसरी उपयुक्त तापक्रम पाएमा अन्डाबाट चल्ला बन्दछ तर त्यति नै तापक्रममा अरु वस्तुलाई राखेर चल्ला बन्दैन । तापक्रम बाहिरी तत्त्व हो जसले चल्ला काढ्न मद्दत गर्दछ तर बनाउने गुण भने अन्दामा नै निहित हुनु पर्छ ।

३.२.३ ऐतिहासिक भौतिकवाद

मार्क्स र एङ्गेलसले द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शन अनुसार भौतिकवादी विश्व दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । आजसम्मको मानव विकासको इतिहास, सामाजिक संरचना, समाजको स्वरूप, सामाजिक अन्तर सङ्घर्ष, क्रान्ति र परिवर्तन लगायतका विषयको व्याख्या यसै आधारमा गरेका छन् । उनीहरूले इतिहासको व्याख्यालाई भौतिकवादी दृष्टिबाट प्रस्तुत गरेकाले यसलाई ऐतिहासिक भौतिकवादी दर्शन भनिन्छ । मार्क्स एङ्गेलसका धारणा अनुसार विचार वा चेतनाको स्थिति, उद्भव र विकास बुझ्न अन्तर्दृष्टिले होइन, अस्तित्व र चेतनाको भौतिकवादी व्याख्या गर्नुपर्छ (मार्क्स, २०६३ : ३०) । यसै अनुरूप मार्क्स एङ्गेलसले मानव विकासको प्रक्रिया र सामाजिक संरचनालाई ऐतिहासिक सन्दर्भमा व्याख्या विश्लेषण गरेका छन् । ऐतिहासिक भौतिकवादका मान्यताहरूलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ ।

३.२.३.१ समाजको आधार संरचनाका रूपमा आर्थिक तत्त्व

ऐतिहासिक भौतिकवादी चिन्तन दृष्टि अनुसार समाजको आधार संरचनाका रूपमा आर्थिक तत्त्वलाई लिइन्छ । समाजका हरेक कुराहरू त्यो समाजको आर्थिक संरचनाको जगमा निर्माण भएका हुन्छन् । कानुनी, राजनीतिक, नैतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक लगायतका अन्य संरचनाहरूको निर्धारण आर्थिक संरचनाले गर्छ । खास समाजको आर्थिक संरचनाको स्वरूप अनुरूप नै उपरी संरचनाहरू निर्माण हुन्छन् । भौतिक जीवनको उत्पादन प्रणालीले सामान्यतः जीवनका सामाजिक, राजनीतिक र बौद्धिक प्रक्रियालाई निर्धारण गर्दछ । मानिसहरूको चेतनाले उनीहरूको अस्तित्वलाई निर्धारण गर्दैन, बरु यसका विपरीत उनीहरूको सामाजिक अस्तित्वले उनीहरूको चेतनालाई निर्धारण गर्दछ । आफ्नो विकासको

एउटा निश्चित चरणमा पुगेर समाजका भौतिक उत्पादक शक्तिहरू तत्कालीन उत्पादन सम्बन्धसँग टकराउँछन् जस अन्तर्गत तिनीहरू अहिलसम्म काम गर्दै आइ रहेका हुन्छन् । यी सम्बन्धहरू उत्पादक शक्तिहरूको विकास अनुरूप नरहेर अब तिनीहरूको लागि बन्धन बन्न पुग्छन् (मास्के, २०६४ : ३७०) । उत्पादनको स्वरूप र ढाँचाका आधारमा उपरी संरचनाको अवस्था निर्धारित हुन्छ । अर्थात् आर्थिक ढाँचा मूल आधार हो र माथिल्लो बनोट वा संरचना (जसमा न्याय, धर्म, कानून, संस्कृति, कला र साहित्य पर्दछन्) । मूल आधार अनुसार निर्धारित हुने उपरि संरचना हुन् ।

३.२.३.२ वर्ग सङ्घर्ष

मानव समाज वर्गमा विभाजित भएदेखि नै यसको संरचना आर्थिक रूपले दुई वर्गमा विभाजित छ जस मध्ये एउटा श्रम गर्ने वर्ग अर्को श्रम गराउने वर्ग पर्दछन् । गरेर खाने वर्गलाई गराएर खाने वर्गले जहिले पनि शोषण र उत्पीडन गरि रहेको हुन्छ । त्यसैले उनीहरू बिच जहिले पनि वर्ग सङ्घर्षको स्थिति रहेको हुन्छ । यही सन्दर्भमा मार्क्स एङ्गल्स लेख्छन्, “अहिलेसम्म अस्तित्वमा रहेका सबै समाजहरूको इतिहास वर्ग सङ्घर्षको इतिहास हो । स्वतन्त्र र दास, घरानिया र साधारण प्रजा, सामन्त र भूदास, निपुण कालिगढ र सिकारु कालिगढ अर्थात् सङ्क्षेपमा उत्पीडक र उत्पीडित निरन्तर नै एक अर्कोका विरोधी रहेका थिए । उनीहरू कहिले लुकिछिपी त कहिले खुल्ला रूपमा परस्पर सङ्घर्ष गर्दै रहन्थे । यस्तो लडाइँ हरेक पल्ट कि त पुरै समाजको क्रान्तिकारी पुनर्गठनद्वारा, कि त सङ्घर्ष गरि रहेका वर्गहरूको पुरै विनाशद्वारा नै समाप्त हुन्थ्यो” (अरुणकुमार, २०३० : ३०) । यसरी समाजको स्वरूप नै वर्ग सङ्घर्षमा आधारित रहेको देखिन्छ । यही वर्ग सङ्घर्षको परिणाम स्वरूप समाजको विकासक्रम रूपान्तरणको दिशातर्फ अघि बढि रहेको छ । यही ऐतिहासिक भौतिकवादी मन्यता हो र यसले वर्ग सङ्घर्षलाई समाजको गतिका रूपमा हेर्दछ ।

३.२.३.३ क्रान्ति र परिवर्तन

समाजको वर्ग सङ्घर्षात्मक स्वरूपका कारणले उत्पीडित वर्गले उत्पीडक वर्गका विरुद्ध युद्ध गर्छ र त्यो युद्धको परिणाम स्वरूप समाजको आमूल परिवर्तन हुन्छ । यही क्रान्ति र परिवर्तन अनुरूप आदिम समाजदेखि आजसम्म आइ पुग्दा समाजको संरचनामा धेरै परिवर्तन आएको छ । वर्गका माध्यमबाट सामाजिक क्रान्तिहरू हुन्छन् । सामाजिक

क्रान्तिका सम्बन्धमा पुराना उत्पादन सम्बन्ध स्थापित समाजमा परिवर्तन र गतिशीलता आउने नियम अन्तर्गत नयाँ उत्पादन शक्तिहरू र पुराना उत्पादन सम्बन्धहरूको टक्कर नै सामाजिक क्रान्तिको आर्थिक जग हो (पाण्डे, २०६१ : ५७) ।

माक्स र एङ्गोल्सले हालसम्मको समाज विश्लेषण गर्दै समाजलाई आदिम साम्यवादी युग, दास युग, सामन्ती युग, पुँजीवादी युग, समाजवादी युगका रूपमा व्याख्या गरेका छन् र समाजवादी युगको विश्वव्यापीकरण भएपछि वैज्ञानिक साम्यवाद आउने धारणा राखेका छन् । माक्स एङ्गोल्सका अनुसार आदिम साम्यवादमा समाज वर्गविहीन थियो । समाजमा ठुलो सानो, धनी गरिब भन्ने वर्गभेद थिएन । महिलाको स्थान उच्च थियो । समाजको विकास क्रमसँगै त्यहाँ भएको अन्तर्सङ्घर्षले दासयुगलाई जन्म दियो । दासयुग वर्गभेदले युक्त रहेको युग थियो । त्यहाँ शोषक वर्गका रूपमा मालिकहरू र शासित वर्गका रूपमा दासहरू रहेका थिए । दास र मालिक बिचको अन्तर्सङ्घर्षका कारण दासयुग पनि अन्त्य भयो । त्यसपछि सामन्तवादी युग प्रारम्भ भयो । सामन्तवादी युगमा दासयुगमा रहेका उत्पादन सम्बन्धमा केही परिवर्तन त भयो तर दासयुगका मालिकहरू नै सामन्तवादी युगका सामन्तहरू बन्न पुगे भने दासहरू किसान भए । यो समाज व्यवस्था दासयुग भन्दा केही प्रगतिशील भए पनि यसले शोषण व्यवस्थालाई जस्ताको तस्तै हुर्कायो । समय क्रममा सामन्तवादी व्यवस्थाभित्रको अन्तर्सङ्घर्षले पुँजीवादी व्यवस्थालाई जन्म दियो । पुँजीवादी व्यवस्थामा सामन्तवादी युगका सामन्तहरू पुँजीपतिमा विकसित भए भने किसानहरू मजदुरमा परिणत भए । समय क्रममा पुँजीपति र मजदुर बिचको अन्तर्सङ्घर्षले पुँजीवादी व्यवस्था पनि अन्त्य भई समाजवादी शासन व्यवस्था सुरु हुने माक्स एङ्गोल्सको धारणा छ । समाजवादी व्यवस्था शोषणमूलक उत्पादन सम्बन्धको जगमा स्थापित नभई शोषणविहीन समाज व्यवस्था हुने माक्स एङ्गोल्स ठान्दछन् । समाजवादी शासन व्यवस्थाले विश्वव्यापीकरणको रूप लिइ सकेपछि वैज्ञानिक साम्यवाद आउने माक्स एङ्गोल्सको परिकल्पना छ ।

३.३ दर्शन र कला साहित्यको सम्बन्ध

‘दर्शन’ लाई अङ्ग्रेजीमा ‘फिलोसोफी’ भनिन्छ । दर्शन मानिसको विचार, चिन्तन र विश्व दृष्टिकोण हो भने साहित्य अनुभूति र भाव पक्ष हो । मानवीय संवेदनाको भाषिक कलात्मक अभिव्यक्ति नै साहित्य हो । त्यस कारण विचार, चिन्तन र विश्व दृष्टिकोणले जुन

सत्य मान्दछ, भावना र अनुभूतिहरू पनि त्यसैका सापेक्षतामा सिर्जना हुने भएकाले साहित्य पनि त्यसै बमोजिम सिर्जना हुने गर्छ । दर्शन वस्तुगत पक्ष हो, जसमा तथ्य, कारणका आधारमा वा चिन्तन र दृष्टिको विशिष्ट पक्षद्वारा निर्माण गरेको प्रतिरूप हुन्छ भने साहित्य मानवीय संवेदनामा आधारित हुन्छ र त्यो विश्व दृष्टिकोणको प्रतिरूपको अधीनस्थ रहने गर्दछ । दर्शनको परिभाषा दिने सन्दर्भमा नेपाली मार्क्सवादी चिन्तक किरण लेख्छन् “दर्शन भनेको मानिसको आँखा हो । यसै आँखाका भरमा उसले हरेक वस्तुलाई हेर्ने, जाँच्ने, बुझ्ने र त्यसै अनुसार आफ्नो जीवनको बाटो ठम्याउने गर्दछ” (किरण, २०६० : १) । कला साहित्य पनि निश्चित दर्शन र चिन्तनका आधारमा सिर्जना हुन्छ किनकि जीवन पद्धति मानवीय सोच, व्यवहार र क्रियाकलापहरू कुनै न कुनै दर्शन वा विश्व दृष्टिकोण अनुरूप नै सिर्जना हुने गर्दछन् । साहित्य पनि मानवीय व्यवहार र चिन्तनको एउटा विशिष्ट पक्ष भएका कारण यो पनि कुनै न कुनै दर्शन अनुरूप नै सिर्जना हुने गर्दछ । पाश्चात्य विद्वान् जीसका धारणामा पनि दार्शनिक विचार प्रत्यक्ष वा अन्तर्निहित जुन रूपमा रहे पनि वास्तविक कला दार्शनिक नै हुन्छ भन्ने धारणा व्यक्त भएको पाइन्छ (भट्ट, सन् १९८५ : १७) । वास्तवमा साहित्यकार पनि कुनै न कुनै दार्शनिक चिन्तनले अभिप्रेरित हुन्छन् । उनीहरूमा रहेका मानवीय संवेदना तथा अनुभूतिहरू पनि विश्व दृष्टिकोणका सापेक्षतामा नै निर्माण भएका हुन्छन् । त्यस कारण दर्शन र साहित्य विच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको छ । आजसम्मको दर्शनको सारलाई दुई ढङ्गले बुझ्न सकिन्छ, ‘एउटा के छ ?’ को खोजी गर्ने हो भने अर्को ‘के छ ?’ को खोजी सँगसँगै ‘के गर्ने ?’ पनि रहेको छ । ‘के छ ?’ को खोजी गर्ने दर्शन यथास्थितिवादी र परम्परावादी दर्शन हो भने ‘के छ ?’ को खोजी सँगसँगै ‘के गर्ने ?’ को खोजी गर्ने दर्शन प्रगतिशील दर्शन हो । संसारको सृष्टि, विकास प्रक्रिया र सत्यका यावत् खोजीहरूलाई आदर्शको कोणबाट हेर्ने दर्शन र संसारको सृष्टि प्रक्रिया र सत्यका यावत् खोजीहरूलाई यथार्थको कोणबाट हेर्ने दर्शन गरी दर्शनका दुई वटा स्वरूपहरू छन् । दर्शनका ती स्वरूपको निर्माण पनि तत्कालीन समाजको उत्पादन सम्बन्ध वा आर्थिक ढाँचामा नै आधारित रहेको हुन्छ । त्यस कारण साहित्यकार कुन दर्शनबाट प्रेरित छ, उसको साहित्य पनि त्यही दर्शनका सापेक्षतामा निर्माण भएको हुन्छ । आदर्शवादी दर्शनबाट प्रेरित साहित्यकारबाट सिर्जित साहित्य यथार्थवादी हुन सक्दैन भने यथार्थवादी दर्शनबाट प्रेरित भएको साहित्यकारले आदर्शवादी साहित्य निर्माण गर्दैन । साहित्यको स्वरूप हेरेर नै कुन साहित्यमा कुन दर्शनको प्रभाव कति छ स्पष्ट हुन्छ । आदर्शवादी दर्शनबाट प्रभावित साहित्यकारबाट सिर्जित साहित्यमा जीवन र जगत्लाई रहस्यात्मक ढङ्गले हेरिएको हुन्छ ।

जीवन र जगतका यावत् पक्षहरूमा आशाभन्दा पनि निराशालाई केन्द्रविन्दुमा राखिएको हुन्छ । शून्यवाद, विसङ्गतिवाद, मनोगतवाद, आदर्शवादी साहित्य यसभित्र पर्दछन् । यस वर्गमा साहित्यलाई निरपेक्ष बुझ्ने धारणा पनि व्यक्त रहेको हुन्छ । ‘कला कलाका लागि’ भन्ने दर्शन बोकेकाहरूले साहित्यलाई जीवनदेखि अलग्याएर स्वायत्त र स्वतन्त्र राख्नु पर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछन् तर द्वन्द्वात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादी दर्शनले प्रेरित साहित्यमा समाजवाद तथा साम्यवादको परिकल्पनाका साथै उत्साह र क्रान्तिचेत भरिपूर्ण रहेको हुन्छ । समाजवादी दर्शनले अनुप्राणित साहित्य समाजका सापेक्षतामा लेखिन्छ र समाजका लागि लेखिन्छ । ती समाज उपयोगी हुन्छन् । त्यस कारण स्रष्टा कुन जीवन दृष्टिकोणले प्रभावित छ, त्यसै अनुरूपको साहित्य निर्माण हुन्छ । त्यस कारण कला, साहित्य र दर्शनको सम्बन्ध सापेक्षित र अन्तर सम्बन्धित रहेको देखिन्छ ।

३.४ कला साहित्य सम्बन्धी मार्क्सवादी मान्यता

मार्क्सवादी दर्शनका सापेक्षतामा कला साहित्य सम्बन्धी मान्यताको खोजी गर्नु नै कला साहित्य सम्बन्धी मार्क्सवादी मान्यता हो । कला साहित्य समाजको उपरी संरचना भएकाले यसको विकास पनि समाजको आधार संरचनाका सापेक्षतामा हुन्छ । त्यसैले कला साहित्यको प्रयोजन र आवश्यकता, स्रोत र उत्पत्ति अनि सौन्दर्यबोध सम्बन्धी मान्यतालाई मार्क्सवादी सैद्धान्तिक मान्यताका आलोकमा खोज्न सक्दा नै वस्तुवादी निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ ।

३.४.१ आर्थिक ढाँचा र कला साहित्यको सम्बन्ध

समाजको आधार संरचना नै आर्थिक संरचना भएकाले अन्य सबै संरचनाहरू यसैका सापेक्षतामा निर्माण भएका हुन्छन् । विचार स्वायत्त हुन्छ र ती विचारको परिणाम स्वरूप मानिसले आफ्नो सिर्जना र क्रियाकलाप अगाडि बढाउँछ भन्ने मान्यताका विपरीत मार्क्स एङ्गल्सद्वारा प्रतिपादित द्वन्द्वात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादी दर्शनले समाजको आर्थिक संरचनाका सापेक्षतामा विचार र कला साहित्यको सिर्जना हुने धारणा अभिव्यक्त गरेका छन् । यसै सन्दर्भमा मार्क्स लेख्छन् “यथार्थ जीवन चेतनाद्वारा निर्धारित नभई वस्तुगत यथार्थद्वारा निर्धारित हुन्छ” (मास्के, २०६३ :२७) । वर्गीय समाजमा वर्गहरूका बिचमा स्थापित आर्थिक सम्बन्धहरूबाट स्वाभाविक रूपमा वर्गीय स्वार्थको सिर्जना हुने हुनाले कानून, धर्म, कला, दर्शन आदिमा पनि त्यही वर्गीय स्वार्थको प्रतिबिम्बन भएको हुन्छ ।

त्यसैले आर्थिक आधारमा निर्माण भएको अधिरचना पनि वर्ग सापेक्ष हुने गर्दछ । आधारले अधिरचनालाई जन्म दिने हुँदा आर्थिक आधारसँगै नयाँ अधिरचनाको पनि जन्म हुन्छ (पौडेल, २०६३ :५६) । मार्क्सवादी दर्शनको आधारभूत मान्यतामा मान्छेको चेतनाले उसको अस्तित्व निर्धारण गर्दैन बरु उसको सामाजिक अस्तित्वले उसको चेतना निर्धारण गर्दछ । त्यस्तै कला साहित्य पनि मानिसको विचार र अनुभूतिको पक्ष भएकाले यसमा पनि सर्जकको भोगाइ, उसले बाँचेको सामाजिक संरचनाको स्थिति र समाजको यथार्थ अभिव्यक्त हुन्छ । त्यस कारण साहित्य भनेको समाजको आधार संरचना बमोजिम निर्माण भएको हुन्छ । जोसेफ स्टालिनका अनुसार आधार भनेको विकासको कुनै खास चरणमा समाजको आर्थिक ढाँचा हो, अधिरचना भनेको समाजका राजनीतिक, कानुनी, धार्मिक, कला साहित्य सम्बन्धी दार्शनिक विचारहरू र त्यस अनुरूपका राजनीतिक कानुनी तथा अन्य संस्थाहरू हुन् (शाक्य, २०३७ : १-२) । कला साहित्य पनि विचारधाराको एउटा विशिष्ट रूप भएको, विचारधारा मूलतः समाजको आर्थिक भौतिक जीवनबाट उत्पन्न भई त्यसैमा आधारित हुने गरेको, आर्थिक भौतिक धरातलमा परिवर्तन हुनासाथ विचारका रूप (कला साहित्य) मा पनि धेरै थोरै मात्रामा परिवर्तन आउनाका साथै उत्पादनका आर्थिक परिस्थिति एवम् मनुष्यका सङ्घर्षमा सचेत रहने विचारधाराका विभिन्न रूपहरूका बिच भेद गर्नु परेको छ । यसरी कला साहित्य र उत्पादन सम्बन्ध वा आर्थिक संरचनाको सापेक्षिक र अन्योन्याश्रित सम्बन्ध स्थापित भएको छ । आधार र उपरी संरचनाका सन्दर्भमा चैतन्य लेख्छन् “उत्पादन शक्ति र उत्पादन सम्बन्ध, आधार र उपरी संरचना बिच सङ्घर्ष चल्दै जान्छ, यसको परिणाम क्रान्ति हो । राजनीति, धर्म, दर्शन, कानुन, सौन्दर्य, कला, संस्कृति लगायत विचारधाराका विविध रूप उपरी संरचनाका अङ्ग हुन् । यी सबको विकास आर्थिक विकासमा आधारित हुन्छ र यिनले एक अर्कालाई प्रभावित पार्दछन् । आफ्नो इतिहास, भाव र विचारका निर्माता, स्वयम् मान्छे नै हुन । वर्ग सङ्घर्षसँगै साहित्य र कला पनि विकसित हुँदै जान्छन्” (चैतन्य, २०५४ : १) । उनको यस भनाइको तात्पर्य पनि साहित्य र आधार संरचना बिच द्वन्द्वात्मक सम्बन्ध रहेको हुन्छ र यिनले एक अर्कालाई प्रभावित पार्दछन् भन्ने नै हो ।

३.४.२ आर्थिक आधार र उपरी संरचना बिच आपसी प्रभावमा कला साहित्यको स्थिति

कला साहित्य समाजको उपरी संरचनाको विशिष्ट रूप हो भन्ने मार्क्सवादी मान्यता छ । आधार संरचनाका सापेक्षतामा उपरी संरचनाको निर्माण हुन्छ र उपरी संरचना

अन्तर्गत धर्म, संस्कृति, विचार, कानून तथा सामाजिक मनोविज्ञान जस्ता पक्षहरू पर्दछन् । कला साहित्य पनि विचारधाराको एउटा रूप भएकाले यो पनि स्वतः उपरी संरचनाको एउटा विशिष्ट पक्ष बन्न पुगेको हो । समाजको आधार संरचनाका सापेक्षतामा कला साहित्य निर्माण हुन्छ, भन्नुको तात्पर्य आधार संरचना र कला साहित्य बिच सोभो तथा प्रत्यक्ष सम्बन्ध हुन्छ भन्ने होइन । यिनीहरू बिचको सम्बन्धलाई पनि द्वन्द्वात्मक रूपमा बुझ्नु पर्दछ । समाजको आर्थिक संरचना र राजनीतिक संरचनामा जसरी परिवर्तन आउँछ त्यसरी नै तुरुन्तै कला साहित्यमा पनि परिवर्तन आइ हाल्छ भन्ने होइन । संसारका हरेक कुराहरू इतिहासको अनिवार्य आवश्यकता बमोजिम निर्माण भएका हुन्छन् । त्यस कारण हरेक कुराहरूमा हुने परिवर्तन, भौतिक कारणको सापेक्षतामा नै हुन्छ । आर्थिक संरचनामा भएका परिवर्तनले सिर्जना गरेको द्वन्द्व, क्रिया प्रतिक्रियाको परिणाम स्वरूप सामाजिक मनोविज्ञान तथा विचारधारामा हुने परिवर्तनले कला साहित्यलाई निर्माण गर्ने भएकाले त्यसै अनुसार कला साहित्यको स्वरूपमा परिवर्तन आउने गर्दछ । मार्क्सवादीहरू कला साहित्यलाई यथार्थको प्रतिबिम्बन मान्दछन् भन्दैमा समाजका घटनाहरूको जस्ताको तस्तै नक्कल गर्छन् भन्ने चाहिँ होइन । आधार संरचना र उपरी संरचना बिचको द्वन्द्वात्मक सम्बन्धका सन्दर्भमा मार्क्स एङ्गोल्स भन्दछन्,

राजनीतिक, बौद्धिक, दार्शनिक, धार्मिक, साहित्यिक, कलात्मक आदि सबै कुराको विकास आर्थिक विकासमा भर पर्दछ । तर यिनीहरूको एक अर्कामाथि र आर्थिक आधारमा पनि प्रतिक्रिया परि रहन्छ । आर्थिक स्थिति नै मुख्य कारण भएर यही मात्रामा सक्रिय हुने र अरु सबैको प्रभाव गौण हुने होइन । वास्तविकता के हो भने आर्थिक आवश्यकताका आधारमा परस्परमा एकको अर्कोमा प्रतिक्रिया पर्दछ र आखिरमा यही प्रतिक्रिया सबै भन्दा प्रभावकारी भइ दिन्छ (मास्के, २०३० : ४२३) ।

सामाजिक जीवनमा मानिसहरू उत्पादनका विभिन्न गतिविधिमा संलग्न हुन्छन् । परन्तु उनीहरू आर्थिक गतिविधिहरूसँग मात्र सम्बद्ध नभएर बौद्धिक क्रियाकलापहरूसँग पनि सम्बद्ध हुन्छन् । यसै क्रममा मानिसहरूले निश्चित राजनीतिक तथा नैतिक विचारहरूलाई अनुशरण गर्दछन् । जसबाट उनीहरूका सैद्धान्तिक तथा जीवनप्रतिको दृष्टिकोण पनि निर्धारण हुने गर्दछ (बराल, २०४८ : २६) । वास्तवमा कला, साहित्य र आधार संरचनाको पनि द्वन्द्वात्मक सम्बन्ध हुने भएकाले एकको प्रभाव अर्कोमा पनि पर्ने

गर्दछ । कला साहित्यले पनि आधार संरचनाको निर्माणमा प्रभाव पार्ने गर्दछ भने आधार संरचनाले त कला साहित्यको स्वरूप नै निर्धारण गर्दछ । त्यसकारण कला साहित्य र आधार संरचनाको सम्बन्धलाई पनि द्वन्द्वात्मक सम्बन्धका आधारमा हेर्नु पर्ने हुन्छ । आधार संरचना कारण र उपरी संरचना त्यसको परिणाम भए पनि निरपेक्ष रूपमा साहित्य संरचना मात्रै साहित्यको सक्रिय तत्त्व हो भन्न सकिँदैन । कहिले काँही उपरि संरचनाले समेत आधार संरचनामा प्रभाव पार्ने भएकाले कला साहित्य जस्ता उपरी संरचना समेत समाजको आधार संरचना परिवर्तनका कारक तत्त्व बन्न सक्छन् । समाजको आधार संरचनाको प्रभाव साहित्यमा स्पष्ट रूपमा प्रतिबिम्बित हुन्छ तर सम्पूर्ण रूपमा प्रभाव पर्छ भन्ने चाहिँ होइन । सामन्तवादी सामाजिक संरचनामा महाकाव्यको प्रभाव थियो भने पुँजीवादी सामाजिक संरचनामा उपन्यास केन्द्रविन्दुमा रहेको छ । यसका वस्तुगत कारणहरू छुन तर साहित्यले पनि सामाजिक संरचनाको निर्माणमा केही न केही भूमिका निर्वाह चाहिँ गरेको हुन्छ । यसरी आधार संरचनाको अधीनस्थ रहेर कला साहित्यको सिर्जना हुन्छ भने कुनै विशिष्ट समयमा कला साहित्यले समेत आधार संरचनामा प्रभाव पार्दछ भन्ने मार्क्सवादी मान्यता रहेको छ । आधार संरचनाको परिवर्तनसँगै कला साहित्यको स्वरूपमा पनि परिवर्तन भइ हाल्छ भन्ने पनि बुझ्नु हुँदैन किनभने कला साहित्य मानिसको मानसिक पक्षसँग जोडिएको कुरा हो । त्यस कारण उत्पादन सम्बन्धसँग यसको प्रत्यक्ष र सोभो सम्बन्ध नभई अप्रत्यक्ष र घुमाउरो सम्बन्ध कायम रहेको हुन्छ । कला साहित्य र आधार संरचनाको सम्बन्ध अन्तर्विरोधहरू तथा द्वन्द्वात्मक अन्तर्सम्बन्धका रूपमा जेलिएका हुनाले पनि यस्तो हुन्छ । आर्थिक आधार तथा माथिल्लो संरचना सम्बन्धी ऐतिहासिक भौतिकवादी दृष्टिकोणकै आधारमा मार्क्सवादी विवेचकहरू यी दुईका बीचमा हुने द्वन्द्वात्मक सम्बन्धलाई ठम्याउन नसकी कला साहित्यलाई केवल आर्थिक भौतिक परिस्थितिकै जडताभिन्न हेर्न पुगेका र केही अंशमा कड्वेल तथा प्लेखानोभ जस्ता प्रखर मार्क्सवादी विवेचकहरूपनि यही यान्त्रिकताका सिकार हुन पुगेका छन् । कला साहित्य आधार संरचनाकै सापेक्षतामा परिवर्तित हुने भए तापनि यो आधार संरचनाको स्वरूपसँग सिधै सम्बन्ध राख्ने प्रकृतिको नभई जटिल अन्तर्सम्बन्धले युक्त हुन्छ ।

३.४.३ कला साहित्यको प्रयोजन र आवश्यकता

कला साहित्यको प्रयोजन र आवश्यकताका विषयमा पूर्वीय तथा पाश्चात्य साहित्याचार्यहरूले विभिन्न दृष्टिकोण राखेका छन् । यस क्रममा पाश्चात्य साहित्याचार्य

प्लेटोका अनुसार नैतिक मूल्यको स्थापना नै साहित्यको मूलभूत उद्देश्य हो भने एरिस्टोटलका मतमा चाहिँ शिक्षा र आनन्दको प्राप्ति नै साहित्यको प्रयोजन हो । त्यसै गरी ड्राइडन आनन्ददायी रूपमा शिक्षा दिनु नै साहित्यको उद्देश्य हो भन्ने मान्दछन् भने वर्डस्वर्थका धारणामा सत्य र सौन्दर्यका माध्यमबाट आनन्द प्रदान गर्नु नै साहित्यको प्रयोजन हो । कलरिज र हड्सनले पनि आनन्दको प्राप्तिलाई नै साहित्यको मूलभूत उद्देश्यका रूपमा लिएका छन् । यी विद्वान्का विचारमा शिक्षा, नैतिकता, आनन्द प्राप्ति नै साहित्यको मूलभूत उद्देश्य हो तर पाश्चात्य मनोविश्लेषक तथा दार्शनिक सिगमन्ड फ्रायडले मानिसका अचेतनमा रहेका यौनकुण्डलाको क्षतिपूर्तिका रूपमा साहित्यलाई लिएको पाइन्छ । उनका अनुसार साहित्यकार तथा पाठकका अचेतनमा रहेका यौनकुण्डालाई क्षतिपूर्ति गर्नु नै साहित्यको उद्देश्य हो । पूर्वीय साहित्याचार्यहरू साहित्यको प्रयोजनका रूपमा यश अथवा कीर्ति प्राप्ति, अर्थ प्राप्ति, व्यावहारिक निवारण र इष्ट प्राप्ति, आनन्दानुभूति वा आनन्द प्राप्ति र मृदुल उपदेश प्राप्तिलाई मान्दछन् (श्रेष्ठ, २०४५ : २१-२३) ।

माक्सवादी सौन्दर्य चिन्तकहरूको धारणा पनि साहित्यलाई सोद्देश्य रचना अथवा वस्तु मानिएको छ । उनीहरूका अनुसार साहित्य भनेको समाज रूपान्तरणको महत्वपूर्ण हतियार हो । साहित्यले समाजमा भएको विकृति, विसङ्गति, शोषण, उत्पीडनलाई जनतासामु ल्याउनु पर्छ र जनतामा क्रान्तिचेत भर्नु पर्छ भन्ने रहेको अपेक्षा माक्सवादले राख्छ । यसै सन्दर्भमा 'पार्टी सङ्गठन र पार्टी साहित्य' नामक लेखमा लेनिन लेख्छन् "साहित्य सर्वहारा वर्गको साभा उद्देश्यको एक अङ्ग बन्नु पर्छ, समस्त मजदुर वर्गको अग्रदलद्वारा सञ्चालित महान् सामाजिक जनवादी मेसिनको 'दाँत र पेच' हुनु पर्छ । साहित्य सुसङ्गठित, योजनाबद्ध, एकताबद्ध सामाजिक जनवादी पार्टी कार्यको सङ्घटक अङ्ग बन्नु पर्छ (मास्के, २०६३ : ४७) । यसरी साहित्य भनेको वर्गीय हित र उद्देश्य परिपूर्तिको माध्यम बन्नु पर्छ र त्यस क्रममा क्रान्ति र परिवर्तनको सशक्त हतियार हुनुपर्छ भन्ने माक्सवादी मान्यता रहेको छ । माक्सवादी मान्यता अनुसार साहित्यले यथार्थको विम्बन गर्न सक्नु पर्छ । पुँजीवादी समाजको भ्रष्टता, नैतिकताहीन व्यवहार र प्रवृत्ति, शोषण, अत्याचार र साहेवी अराजकतावादका विरुद्ध लाग्नु । यसै सन्दर्भमा लेनिन लेख्छन् "बुर्जुवा नैतिकताका विपरीत, मुनाफाखोर व्यापारी बुर्जुवा प्रेसका विपरीत, बुर्जुवापन्थी साहित्यिक तरक्कीबाजी र व्यक्तिवादका विपरीत, साहेवी अराजकतवाद र नाफाका लागि गरिने हानथापका विपरीत

समाजवादी सर्वहारा वर्गले पार्टी साहित्यको सिद्धान्त अगाडि राख्नु पर्छ” (मास्के, २०६३ : ४७) ।

मार्क्सवादीहरू मजदुर र किसानका साथै सम्पूर्ण उत्पीडित वर्गको हितका निम्ति साहित्य निर्माण गर्न चाहन्छन् । एकातिर भोक, जाडो र उत्पीडनबाट भएको दुःख र पीर छ भने अर्कोतिर मानिसले मानिसमाथि गर्ने गरेको शोषण र उत्पीडन छ । यो कुरा जताततै रहेको छ र जनताले तिनलाई मामुली कुरा ठान्दछन् । लेखक र कलाकारहरूले यस्ता दैनिक घटना चक्रहरूलाई केन्द्रीकरण गर्दछन् जसले जनसमूहलाई व्युँझाउँछन् । उनीहरूमा उत्साहको राप भर्दछन् र आफ्ना आचरणलाई रूपान्तरण गर्ने उद्देश्यले एकताबद्ध हुन र सङ्घर्ष गर्न उत्प्रेरित गर्छन् । यस्तो साहित्य बेगर यो अभिभारा पूरा गर्न सकिँदैन वा कम्तीमा पनि प्रभावकारी ढङ्गले र उति छिटो पुरा गर्न सकिँदैन ।

सर्वहारा जनताको जीवन र यथार्थमा आधारित साहित्य निर्माण हुनु पर्ने र त्यसले सर्वहारा जनतामा क्रान्तिचेत भर्नु पर्ने धारणा मार्क्सवादी साहित्यिक मान्यता हो । उनीहरू साहित्य उपयोगितावादी हुनु पर्ने कुरामा दृढ र स्पष्ट छन् । यसै सन्दर्भलाई अभि प्रस्ट पार्दै माओ भन्दछन् “हामी सर्वहारा क्रान्तिकारीहरू उपयोगितावादी हौं र हाम्रो कुल जनसङ्ख्याको ९० प्रतिशतभन्दा बढी सङ्ख्या भएका व्यापक जनसमूहहरूको वर्तमान र भावी हितहरूको कुरालाई हामी प्रस्थान विन्दु मानेर चल्छौं” (२०४१ : १२८) । यस भनाइलाई हेर्दा साहित्यले पनि ९० प्रतिशत सर्वहारा वर्गको हित र कल्याणलाई आधार बनाई समाज रूपान्तरणको निर्दिष्ट लक्ष्य लिनु पर्छ । त्यस कारण क्रान्ति र सामाजिक रूपान्तरणका साथै न्यायपूर्ण समाजको निर्माणमा लागेको कम्युनिस्ट पार्टीको उद्देश्य अनुरूप नै साहित्य लेखिने मान्यता रहेको देखिन्छ । वर्ग विभाजनको जटिलताले मान्छे, मान्छे बिच सम्पन्न र विपन्नको, शोषक र शोषितको, उत्पीडक र उत्पीडितको, चुसाहा र चुसिनेको विरोधयुक्त खेमा छुट्टिएका बेला र मानवद्वेषी संस्कृतिले शिखर छोडि रहेको बेला समष्टि मानव हित नगरी वर्ग विशेषको हितमा समर्पित हुने र हुनु पर्ने कुरालाई चिन्तकहरूले औँल्याएका छन् (पाण्डेय, २०५६ : ३१) । कला साहित्यको उद्देश्य र आवश्यकताका सम्बन्धमा अन्स्ट फिसर भन्दछन्, “यस वर्गको नियति नै संसारलाई बदल्नु हो, कला साहित्यको सारभूत कार्य भनेकै जादु गर्नु मात्र नभएर तिनै मुक्तिकामी वर्गलाई प्रबुद्ध बनाउनु तथा कर्मशील बन्ने प्रेरणा दिनु हो” (उपाध्याय, सन् १९९० : १७) । फिसरका

दृष्टिमा कला साहित्यले सर्वहारा वर्गको मुक्ति र त्यसका निम्ति अनिवार्य रहेको क्रान्तिलाई सम्पन्न गर्ने एक हतियारका रूपमा काम गर्दछ । कला साहित्यको उद्देश्य र आवश्यकताका सम्बन्धमा चैतन्य (२०५४ :१४) को धारणा निम्नानुसार देखिन्छ :

१. शोषण, उत्पीडन, अशिक्षा र गरिवीले ग्रस्त जनतामा सरल र प्रभावकारी रूपमा जीवनको मूल्यबोध गराउनु ।
२. जनताका दुश्मनप्रति घृणा र मित्रहरूप्रति प्रेमभाव जगाउँदै वर्ग चेतना जागृत गर्नु ।
३. जनताको रुचि, भावना र संस्कार बदल्ने तथा उनीहरूको वैचारिक तथा भावनात्मक रूपान्तरण गर्ने काममा मद्दत पुऱ्याउनु ।
४. जीवन र क्रान्तिको भविष्यप्रति आशावादी दृष्टि अवलम्बन गर्न प्रेरित गर्नु ।
५. जनतामा घनीभूत ढङ्गले सामूहिक भावधाराको सृष्टि गर्नु तथा सौन्दर्य चेतना जगाउनु ।
६. क्रान्तिको आवश्यकता बोध र समाज रूपान्तरणका लागि जनतामा सचेत एवं क्रियाशील बनाउनु ।

चैतन्यका विचारलाई हेर्दा साहित्य उद्देश्यमूलक हुनु पर्छ र त्यो समाजवादी क्रान्ति सम्पन्न गर्नका लागि एउटा हतियारको रूपमा रहनु पर्छ । यो जीवनका निराशा, कुण्ठा र शून्यतालाई हटाएर जीवनलाई सुन्दर र आशावादी बनाउने अभिलासामा केन्द्रित हुनु पर्छ । बुर्जुवा, भ्रष्ट र शोषणमूलक समाज रूपान्तरण गरी एउटा न्यायमूलक समाजका लागि साहित्य केन्द्रित हुनु पर्छ भन्ने मार्क्सवादी मान्यता रहेको छ । साहित्य बहुजनहितायमा केन्द्रित रहनु पर्छ । वर्षौदेखिको अन्याय, अत्याचार, उत्पीडनबाट मानव जातिलाई मुक्त गरी सम्मुनत समाज निर्माणको लक्ष्य नै साहित्यको उद्देश्य बन्नु पर्छ भन्ने साहित्य सम्बन्धी मार्क्सवादी मान्यताको निष्कर्षका रहेको देखिन्छ ।

३.४.४ कला साहित्यको सौन्दर्यबोध सम्बन्धी मान्यता

कला साहित्यको उत्पत्ति मान्छेको चेतनाको उत्पत्तिसँगै भएको हो । मान्छे जति चेतनशील भयो, कला साहित्य उति विशिष्टीकृत हुन पुग्यो । मान्छेले कला साहित्यको

रसास्वादन पनि गर्न थाल्यो र त्यो मानवका लागि निर्मित हुन पुग्यो अनि मान्छेले कला साहित्यको सौन्दर्यबोध त्यसको उपयोगिताका आधारमा गर्न थाल्यो । वस्तुको उपयोगिताको सन्दर्भ पनि समाज र वर्गीय आधार अनुरूप हुने गर्छ । त्यो पनि सापेक्ष हुन्छ । त्यस कारण कला साहित्यको सौन्दर्यबोध पनि सापेक्षताका आधारमा हुन्छ । सामन्तवादी पुँजीवादी सौन्दर्य र सर्वहारा वर्गीय सौन्दर्यबोधमा भिन्नता हुन्छ । एक जना समृद्ध व्यक्तिलाई गुलाब सधैं सौन्दर्ययुक्त लाग्न सक्ला किनभने उसले त्यसको उपयोगिता सुगन्धित बास्ना लिन र सोकेसमा सजाउनमा भेट्छ । त्यही गुलाब एउटा भोको पेट भएको व्यक्ति वा श्रमजीवी किसानका लागि सुन्दर नहुन सक्छ । उसलाई त उसका श्रमका साधनहरू सुन्दर लाग्छन् जसका मार्फत काम गरेर ऊ आफ्नो भोको पेट अघाउन सक्छ । यसै सन्दर्भमा चैतन्य लेख्छन् “जुन वस्तु जीवनोपयोगी छ त्यही नै सुन्दर हुन्छ र वस्तुमा जीवन उपयोगिता सृष्टि गर्ने मूल तत्त्व श्रम नै हो” (२०५४ : ६) । कला साहित्यका उपयोगिताका सन्दर्भमा माओको भनाइलाई टिप्पणी गर्दै उनी भन्दछन् :

सौन्दर्य सम्बन्धी माओको सर्वहारा क्रान्तिकारी उपयोगितावाद ठिक यसै कुरामा आधारित छ । जनताको मौलिक आवश्यकता रेशमी कपडामा काढिने बुट्टा’ होइन अपितु जाडोको बेला चाहिने दाउरा हो । एकातिर असहनीय दुःख, दर्द र गरिबी अर्कोतिर विशाल वैभव र मान्छेद्वारा मान्छेको डरलाग्दो शोषण, यो स्थितिमा जनताको निम्ति जीवनोपयोगी वस्तु नै क्रान्ति बन्दछ र त्यस निम्ति राजनीतिक पक्षधरताकै आवश्यकता पर्दछ (२०५४ :६) ।

सौन्दर्य भन्ने कुरा वस्तुमा भएको उपयोगितालाई आत्मगत रूपमा अनुभूति गर्ने कुरा हो । त्यस कारण जसरी संसारका हरेक कुरा निरपेक्ष छैनन् त्यही अनुरूप सौन्दर्य पनि निरपेक्ष छैन । व्यक्तिले आफ्नो आर्थिक संरचनाको धरातलमा कुनै पनि वस्तुप्रति गर्ने अनुभूति नै सौन्दर्य हो ।

कला साहित्यको सौन्दर्य पनि यसैसँग सम्बन्धित छ । कुन साहित्य कति सुन्दर र कुन कति कुरूप छ भन्ने मापदण्ड पनि वर्गीय उपयोगिता र तज्जन्य अनुभूतिका आधारमा नै निर्धारण हुने कुरा हो । वर्गीय चिन्तनका सापेक्षतामा रही त्यसले दिने उपयोगिताका आधारमा साहित्य सौन्दर्यको मापन गरिन्छ । मार्क्सवादीहरू जनताको स्वतन्त्रता र मुक्तिसँग जोडिएको साहित्यलाई सुन्दर साहित्य मान्दछन् । प्रगतिवादले सौन्दर्य तत्त्वलाई वस्तुगत

जगतका सापेक्षतामा हेर्न चाहेको बुझिन्छ । दृश्य सत्ताभन्दा परको कुनै पनि तत्त्वलाई अस्तित्वमय नस्विकार्ने मार्क्सवादी विचारकहरूले वस्तुगत सत्तालाई नै सौन्दर्य तत्त्वको आधार मानेका छन् (गौतम, २०४९ : १२२) । सौन्दर्य भनेको वस्तुगत सत्य हो तर त्यो निरपेक्ष सत्य भने होइन । वस्तुगत उपयोगिताका सापेक्षतामा सुन्दरतालाई बुझ्नु पर्छ भन्ने मार्क्सवादी मान्यता देखिन्छ । उपयोगी वस्तुले नै मान्छेको सौन्दर्य चेतनामा वृद्धि गर्दै आएको छ (मिश्र, सन् १९७८ : १७६) ।

वास्तवमा सौन्दर्य भनेको कुनै दिव्य र परलौकिक जादुमय वस्तु होइन, त्यो त मानव जीवन र उसका इन्द्रियहरूको अनुभूतिजन्य यथार्थ हो । मानव उपयोगिताका दृष्टिले कुनै वस्तुमा सौन्दर्य हुन्छ । सौन्दर्य सम्बन्धी आदर्शवादी दृष्टिकोणको विरोध गर्दै कड्वेलले सौन्दर्यलाई वस्तु र मानव मनका बिचको सम्बन्धका रूपमा प्लेखानोभले स्वीकार गरेका छन् (सन् १९७८ : ८४) । उनका अनुसार एउटा सुन्दर वस्तुमाथि सबैको एकै किसिमको प्रतिक्रिया नहुन सक्छ, किनभने हरेक व्यक्तिका सौन्दर्य संवेदनाले वस्तुको सौन्दर्यलाई आफ्नो रङ्गमा घोल्ने गर्दछ । त्यसैले हरेक व्यक्ति कुनै एक वस्तुको सौन्दर्य संवेदनाबाट तृप्त नहुन सक्छ (सन् १९७८ : ७९) । वास्तवमा सौन्दर्य भनेको मानवीय अनुभूति हो तर त्यो अनुभूति मान्छेले कुन आधारमा गर्छ भन्ने कुराको खोज मार्क्सवादीहरू गर्दछन् । आदर्शवादीहरू सौन्दर्यलाई ईश्वरीय तत्त्व ठान्दछन् र त्यसलाई निरपेक्ष दृष्टिले हेर्न चाहन्छन् तर मार्क्सवादीहरू त्यसलाई सापेक्षिक र द्वन्द्वात्मक रूपले हेर्दै कुरूपताका सापेक्षतामा सुन्दरताको व्याख्या गर्छन् । व्यक्तिले कहिल्यै कुरूप वस्तु नदेखेको भए सौन्दर्यलाई जान्ने नै थिएन । मार्क्सवादी विचारकका दृष्टिमा सौन्दर्य तत्त्वको अक्षय स्रोत वस्तुगत जगत् हो र सौन्दर्यात्मक संवेदनाकै माध्यमबाट मान्छेले वस्तुगत जगत्लाई हेर्ने पनि गर्दछ । मान्छे तथा उसका ज्ञान जगत्केन्द्री भएकाले सौन्दर्य सम्बन्धी धारणा पनि जगत्केन्द्री नै छ र आदर्शवादीले भने भैं दृश्य जगत्भन्दा पर सौन्दर्यको अस्तित्व छैन । सुन्दरता तथा कुरूप दुवै कुरा छन् । मान्छेमा सौन्दर्य चेतनाको विकास वस्तुको उपयोगिता र गुणबाट भएको हो भने वस्तुगत जगत्को परिवर्तनसँगै सौन्दर्य चेतना पनि परिवर्तित हुँदै जान्छ (गौतम, २०४९ : १२५) ।

मानवीय जीवनका अन्तर्सङ्घर्ष तथा बाह्य सङ्घर्षबाट उत्पन्न हुने जटिल स्थिति र त्यसले निर्माण गर्ने मानवीय मनोभावमा आधारित भएर सिर्जित कला साहित्यमा सौन्दर्य

रहेको हुन्छ । जसरी मानवीय जीवन समाज सापेक्षित छ, त्यसै गरी सौन्दर्य पनि त्यही मानव जीवनले अनुभूत गर्ने वस्तु भएकाले सापेक्षित छ । मानिसको सामाजिक जीवन पद्धतिमा आधारित यिनै मनोभावहरू र कलात्मक सिर्जनाभित्र सौन्दर्य लुकेको हुन्छ । मानवीय मनोभावलाई भावधाराका अर्थमा पनि ग्रहण गर्न सकिन्छ, र भावधाराको सम्बन्ध विचारधारासँग हुन्छ । विचारधारा र भावधाराको द्वन्द्वात्मक एकत्वमा नै सौन्दर्य दर्शन आधारित रहेको छ भन्ने चैतन्य (२०६५ : ५९) को मतले सौन्दर्य सम्बन्धी मार्क्सवादी मान्यतालाई स्पष्ट पार्दछ । सौन्दर्य भावना र चेतनाको द्वन्द्वात्मक अन्तर्सम्बन्धबाट बोध हुने कुरा भएकाले पनि यो समाजको आधार संरचनाका सापेक्षतामा निर्धारित हुने गर्छ । नयाँ उत्पादक शक्ति र पुरानो सम्बन्ध बिच पनि सङ्घर्ष चल्छ, र आखिरमा उत्पादन सम्बन्ध पनि नयाँ उत्पादक शक्ति अनुरूप बन्नै पर्छ । त्यस बेला मानिसका सुन्दर र कुरूप सम्बन्धी धारणाहरू फेरिन्छन् र ती नयाँ सामाजिक व्यवस्था अनुकूल बन्दछन् । यसै गरी नयाँ मूल्य र मान्यतामा आधारित सौन्दर्य चेतनाद्वारा सौन्दर्योपयोगी वस्तुको सृष्टि गर्न सकिन्छ (चैतन्य, २०६५ : ५९) ।

३.४.५ कला साहित्यको वर्गीय चिन्तनगत मान्यता

मार्क्सवादी मान्यता अनुरूप कला साहित्य पनि विचारधाराकै एउटा विशिष्ट रूप भएकाले यो पनि आधार संरचनाका सापेक्षतामा निर्मित हुन्छ । सामाजिक संरचनाको आधार आर्थिक संरचना भएकाले यसै अनुरूप समाज पनि निर्मित हुन्छ । त्यस कारण समाजको प्रतिबिम्बनका रूपमा रहेको साहित्यले पनि वर्गीय गुण धारण गर्छ । जसरी समाज आर्थिक रूपमा शोषक र शोषित अथवा पुँजीवादी व्यवस्थाका सन्दर्भमा बुर्जुवा पुँजीवादी र मजदुर वर्गमा विभक्त छ, साहित्य पनि त्यही अनुरूप विभक्त हुन्छ । यसरी हेर्दा बुर्जुवा पुँजीवादी साहित्य र सर्वहारा वर्गीय मार्क्सवादी साहित्यका रूपमा यसले वर्गीय रूप धारण गर्छ । लेनिन सर्वहारा वर्गीय साहित्यका विषयमा भन्दछन् “बुर्जुवा मुनाफाखोर व्यापारी, बुर्जुवा प्रेसका विपरीत, बुर्जुवापन्थी साहित्यिक तरक्कीबाजी र व्यक्तिवादका विपरीत ‘साहेवी अराजकतावाद’ र नाफाका लागि हानथापका विपरीत समाजवादी सर्वहारा वर्गले पार्टी साहित्यको सिद्धान्त अगाडि राख्नु पर्छ (मास्के, २०६३ : ४७) । यसरी हेर्दा साहित्यले पनि विशेष कुनै वर्गको पक्ष पोषण गर्ने र विरोध गर्ने गर्छ । वर्गहीन साहित्यको अस्तित्व केवल समाजवादी व्यवस्थामा मात्र सम्भव हुने दावी मार्क्सवादी समीक्षकहरूको छ, किनभने

जबसम्म आर्थिक रूपले विभक्त समाज रहि रहन्छ, तबसम्म कहिल्यै पनि निरपेक्ष साहित्य निर्माण हुन सक्दैन । कला साहित्यको प्रयोजन वा उपयोगितालाई वर्गीय सन्दर्भमा हेर्नु पर्ने कुरातर्फ मार्क्स एङ्गोल्सका पर्याप्त सङ्केतहरू उपलब्ध छन् तापनि वर्ग सङ्घर्षको कठोर र व्यावहारिक प्रक्रियाबाट गुज्रेका परवर्ती चिन्तक लेनिन तथा माओले भने वर्गीय पक्षधरताको यस प्रश्नलाई अझ स्पष्टताका साथ र अझ दृढ रूपमा अगाडि सारेका छन् (पाण्डेय, २०५६ :३१) । अहिलेसम्मको इतिहास वर्ग सङ्घर्षको इतिहास हो र वर्ग सङ्घर्ष एक अर्कोमा मेल हुने नसक्ने वर्गहरूका बिचमा हुने सङ्घर्ष हो । आधुनिक विश्व पुँजीवादी समाज सामन्ती समाजका भग्नावशेषबाट जन्मेको हो र यो समाजले पनि वर्ग बैरभाव मेटाउन सकेको छैन (अरुणकुमार, २०३० : ३४-३६) । वर्ग सङ्घर्षको स्थिति कायम रहेसम्म साहित्यमा पनि वर्गीय चेतना हराउन सक्दैन । अझ भन्ने हो भने सर्वहाराको पुँजीवादी शासन व्यवस्थाका विरुद्ध प्रयोग गर्ने एक धारिलो हतियारका रूपमा पनि साहित्यलाई प्रयोग गर्नु पर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ ।

कला साहित्यले कुनै न कुनै वर्गको पक्ष पोषण गर्छ र त्यसमा सर्जक कुन वर्गको प्रतिनिधि हो भन्ने कुराले पनि भूमिका निर्वाह गर्छ । सर्जक सर्वहारा वर्गको व्यक्ति हो भने उसले साहित्यमा सर्वहारा वर्गको पीडा र सुस्केरालाई अभिव्यक्त गर्दछ । सामन्ती, पुँजीवादी समाजका शोषण र उत्पीडनबाट मुक्तिको अभिलाषा राखेको हुन्छ । समाज रूपान्तरण गर्ने चाहना अभिव्यक्त गरेको हुन्छ । कला साहित्यले कुनै न कुनै रूपमा एक वर्गका निश्चित हितमा सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ ।

साहित्यमा वर्गीय चिन्तनगत मान्यतामाथि प्रकाश पार्ने माओ लेख्छन “तपाईं पुँजीवादी लेखक वा कलाकार हुनु हुन्छ भने तपाईंले सर्वहारा वर्गको गुणगान नगरी पुँजीपति वर्गकै गुणगान गर्नु हुनेछ अनि तपाईं सर्वहारावादी लेखक वा कलाकार हुनु हुन्छ भने तपाईंले पुँजीवादी वर्गको गुणगान नगरी सर्वहारा र श्रमिक जनताकै गुणगान गर्नु हुनेछ । तपाईंले दुई मध्ये एकको गुणगान गर्नु पर्छ (२०४१ : १२२) । यसो भन्नुको कारण के हो भने समाज व्यवस्था नै वर्गीय छ र यहाँ कुनै पनि व्यक्ति, लेखक तथा कलाकारहरू निरपेक्ष रहनै सक्दैनन् । कला वर्गहरूका बिचमा वैचारिक सङ्घर्षको महत्वपूर्ण हतियार हो भन्ने कुरामा मार्क्सवादका संस्थापकहरूले जोड दिएका छन् । कलाले शोषकहरूको सत्ता बलियो पार्ने मात्रै हैन, त्यसलाई हल्लाउन पनि सक्छ, वर्गीय उत्पीडनको संरक्षण गर्न सक्दछ, अथवा

यसका विपरीत श्रमजीवी जनताको आत्मिक चेतनाको विकासमा सहयोगी पनि बन्न सक्दछ (मास्के, २०६३ : २१) । त्यस कारण कला साहित्य भनेको वर्गीय सत्ताको स्थिरता र विघटनसम्मको भूमिका निर्वाह गर्ने तत्त्वका रूपमा देखिन्छ । हाम्रो जस्तो वर्गीय समाजमा सामाजिक प्रगतिको मुख्य प्रेरक शक्ति एवम् केन्द्रीय कारण वर्ग सङ्घर्ष रहने र अनवरत रूपमा चलि रहने वर्ग सङ्घर्षको एउटा वैचारिक हतियार साहित्य भएकाले यसको स्वरूप पनि वर्गीय रहन्छ (चापागाई, २०४४ : १५५) ।

३.४.६ सामाजिक यथार्थको प्रतिबिम्बनका रूपमा कला साहित्य

साहित्य समाजको सापेक्षतामा निर्माण हुन्छ र त्यो समाजको यथार्थको प्रतिबिम्बनका रूपमा स्थापित रहेको हुन्छ भन्ने मार्क्सवादी मान्यता रहेको छ । समाजको यथार्थता भनेको समाजमा बस्ने बहुसंख्यक श्रमजीवी, मजदुर तथा किसानहरूको यथार्थता हो । समाजमा सीमित ठुला ठालु तथा शोषक वर्गले बहुसंख्यक किसान तथा श्रमजीवी जनतामाथि गरेको आर्थिक, सामाजिक, शोषणजन्य स्थितिको प्रतिबिम्बन कला साहित्यले गर्नु पर्छ किनभने समाजको वास्तविक यथार्थता यही हो । समाजमा भएका शोषण, उत्पीडन र वर्ग सङ्घर्षका कथाहरू नै समाजका यथार्थ घटनाहरू हुन् । सर्जक पनि समाजको उपज हो । उसमा पनि समाजका विविध पक्षको प्रभाव परेको हुन्छ, त्यस कारण सर्जकका सिर्जनामा पनि समाजका बिम्बहरू अभिव्यञ्जित हुन्छन् भन्ने मार्क्सवादी समीक्षकको धारणा पाइन्छ । सर्जकको विचारधारा र अनुभूतिद्वारा निर्माण हुने साहित्यले तत्कालीन समाजको यथार्थता र भोगाइहरूलाई अभिव्यक्त गर्दछ । होमर कालीन साहित्यको अध्ययनबाट तत्कालीन सामाजिक विचारधाराको खोज गर्न सकिन्छ । त्यस समाजमा भएका उत्पादनको सम्बन्धको समेत अध्ययन हुन सक्छ । त्यस्तै प्राचीन ग्रीसेली युरिपाइडिजका कविता र नाटक, सोफोक्लिज तथा अरिस्टोफेनिसका नाटकले तत्कालीन समाजको उत्पादन प्रणाली बिचको अन्तर्सङ्घर्ष र वर्गद्वन्द्वलाई देखाएको छ । अन्याय, अत्याचार विरुद्धको सङ्घर्ष र क्रान्ति जहिले पनि जायज हुन्छ भन्ने मार्क्सवादले समेत सत्य ठहर्‍याएको तथ्य त्यहाँ पनि अभिव्यक्त भएको छ । हामीले इतिहास र तत्कालीन समाजको द्वन्द्वात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादी दृष्टिकोणले अध्ययन गरेको खण्डमा हरेक युगमा लेखिएका साहित्यले त्यस युग, त्यस युगका अन्तर्सङ्घर्षलाई स्पष्ट बनाउँछन् । यसै सन्दर्भमा हावर्ड फास्ट लेख्छन्, “होमरका लागि देउता, राक्षस, भूतप्रेत र पिसाचहरू उनको संस्कृतिको एक हिस्साको

रूपमा थिए । ती वस्तुगत यथार्थताको एक हिस्सा नभए पनि ती प्राचीन जनताको सांस्कृतिक ढाँचाका एक हिस्सा थिए” (श्रेष्ठ, सन् १९८४ : १२) ।

सर्जकको अनुभूति र विचारधारा सामाजिक संरचनाको उपज हो । त्यस कारण अनुभूति र विचारधाराद्वारा निर्माण हुने साहित्य पनि सामाजिक संरचनाकै उपजका रूपमा रहन्छ । प्राचीन ग्रिसेली दार्शनिक प्लेटोले जीवन जगत्को प्रतिबिम्बनका रूपमा साहित्यलाई लिएका छन् भने एरिस्टोटलले पनि जीवनको अनुकरणको रूपमा साहित्यलाई लिएका छन् । तर उनको ‘अनुकरण’ शब्दको व्याख्या जस्ताको तस्तै अनुकरण नभई ‘पुनःसिर्जन’ का अर्थमा रहेको छ । त्यस कारण उनकै विचारलाई हेर्ने हो भने पनि जीवन र जगत्को पुनःसिर्जनका रूपमा साहित्यलाई लिइन्छ । सामाजिक यथार्थ भनेको जस्ताको तस्तै वा फोटोकपीको रूपमा बुझ्नु गलत हुन जान्छ । कला साहित्य भनेको यथार्थभन्दा पनि सुन्दर यथार्थको कलात्मक अभिव्यक्ति हो । समाजका प्रतिनिधि पात्रका प्रतिनिधि घटनालाई कलाकार तथा साहित्यकारले कलात्मक रूप दिएपछि मात्र कला साहित्यको सिर्जना हुन्छ । यसै सन्दर्भमा एड्गोल्स लेख्छन् :

मेरो विचारमा यथार्थवादको तात्पर्य विवरणात्मक सच्चाइको अतिरिक्त सामान्य अवस्थामा सामान्य चरित्रको यथार्थवादी पुनरुक्ति पनि हो । तपाईंका पात्रहरू त्यस हृदयसम्म पर्याप्त मात्रामा लाक्षणिक छन्, जुन हृदयभित्र तिनीहरू क्रियाशील छन्, परन्तु त्यो परिस्थिति जसभित्र तिनीहरू घेरिएका छन् र जसमा तिनीहरू क्रियाशील छन्, पर्याप्त मात्रामा लाक्षणिक छैनन् (मास्के, २०६३ : ९४) ।

यथार्थवादी चित्रण भनेको कदापि वास्तविकताको काटीकुटी नक्कल हैन, बरु घटनाहरूको सारसम्म पुग्ने तरिका हो, कलात्मक सामान्यीकरणको एउटा विधि हो, निश्चित युगका लाक्षणिक विशेषताहरूको उद्घाटन गर्ने पद्धति हो (मास्के, २०६३ : २१) । समाजको यथार्थलाई जस्ताको तस्तै गरिने अभिव्यक्तिले कलात्मक मूल्यलाई कमजोर पार्दछ, त्यस कारण साहित्यले समाजभन्दा अझ सुन्दर, उदात्त र कलात्मक स्वरूपलाई अभिव्यक्त गर्नुपर्दछ । समाजको यथार्थता तत्कालीन समाजको संस्कृतिको सापेक्षतामा हुने गर्दछ । कलामा अभिव्यक्त यथार्थको जाँच गर्ने उपाय भनेकै तात्कालीन समाजको संस्कृति अनुरूप हो । यसै सन्दर्भमा हार्वर्ड फास्ट लेख्छन्, “यदि हामी संस्कृतिसँग मानिसको घनिष्ठ सम्बन्धलाई ध्यानमा राख्छौं भने हामी मानिसका रूपमा मापदण्ड निर्धारित गर्न सक्छौं ।

वास्तवमा कलाको जाँच गर्न सकिने अन्य कुनै उपाय छैन” (श्रेष्ठ, सन् १९८४ : ४) । मार्क्सवादीहरूले समाजको उपरी संरचनाका रूपमा साहित्यलाई लिएका र विचारधाराको एउटा विशिष्ट रूप साहित्य हो भन्ने धारणा राखेका कारण साहित्यले समाजको आर्थिक तथा उपरी संरचनाको यथार्थलाई अभिव्यक्त गर्दछ भन्ने मान्यता स्थापित भएको छ । समाजको उत्पादन सम्बन्ध र त्यसले सिर्जना गरेको विशिष्ट परिवेशमा नै सर्जकले आफ्ना भावहरू अभिव्यक्त गर्ने भएकाले साहित्य समाजको प्रतिबिम्बनका रूपमा देखिन्छ । कला साहित्यको सम्बन्ध आर्थिक सामाजिक पक्षसँग रहेको हुन्छ भन्ने विषयमा मार्क्सवादी समीक्षकहरू एकमत छन् । कला साहित्य सामाजिक, ऐतिहासिक जीवनबाट निरपेक्ष भएको स्वतन्त्र चेतना हो भन्ने जस्ता आदर्शवादी मान्यताका विरुद्धमा मार्क्सवादी विचारकहरू जीवन दृष्टि अनुरूप वस्तुगत रूपमा कला साहित्यको मूल्याङ्कन गर्न थाल्दछन् । मान्छेको भाव जगत् वा विचार जगत् भौतिक जीवनबाट निरपेक्ष नभई त्यसकै प्रतिच्छाया भएकाले यही मार्क्सवादी जीवन दृष्टि अनुसार नै मार्क्सपछि प्रगतिवादका कला साहित्य सम्बन्धी मान्यताहरू सिर्जना हुन थालेका देखिन्छन् (गौतम, २०४९ : ८०) । समाज वर्ग विभक्त हुन थालेपछि आदि महाकाव्यको सिर्जना हुन थाल्यो र तत्कालीन वर्ग विभक्त समाजका खण्डित मानव संवेगहरूसँग महाकाव्यको अन्योन्य सम्बन्ध रह्यो तर जब श्रमको विभाजन द्रुततर रूपमा हुन थाल्यो, समाजमा पनि वर्ग व्यवस्था तीव्रतर बन्न गई युग चेतना पनि शासक वर्गमा नै केन्द्रित हुन थाल्यो, तब सामाजिक जन जीवनमा खण्डित तथा निराशामय मानव संवेगकै प्राधान्य भएका शोकगीत लेखिन थालियो (सिंह, सन् १९९० : २५-२६) । यस अनुसार साहित्य तत्कालीन समाज, शासन व्यवस्था र उत्पादन सम्बन्धको प्रतिबिम्बनका रूपमा देखा पर्छ । सामाजिक संरचना र त्यसले बोकेको यथार्थलाई सर्जकले बोध गरेपछि साहित्यको सिर्जना हुने भएकोले सामाजिक यथार्थ र साहित्य बिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ । उत्पादन सम्बन्धमा साहित्यको स्वरूप पनि अन्तर्निहित रहने धारणा राल्फ फक्सको देखिन्छ । उनका अनुसार वर्गभेद प्रारम्भ नहुँदैको आदिम सिङ्गो जिन्दगानीको परिपूर्ण अभिव्यक्तिको रूपमा महाकाव्य महिमामय विधा थियो र मानव समाज दास युग, सामन्त युग र पुँजीवादी युगले ल्याएका वर्ग विषमताको अन्त्य गर्दै वर्गविहीन परिपूर्ण समाज र पूर्ण जिन्दगानीतिर जाने भएकाले महाकाव्य भविष्यमा पनि अपेक्षित विधा हो (नागर, सन् १९८० : ३१-३३) । यस अवधारणा अनुसार साहित्यका विविध विधा महाकाव्य, उपन्यास, कथा सामाजिक यथार्थका प्रतिबिम्बन अनुरूप निर्माण भएका हुन् ।

३.४.७ रूप र अन्तर्वस्तुको एकत्व

माक्सवादी साहित्यमा रूप र अन्तर्वस्तुका सन्दर्भमा धेरै बहस भएको पाइन्छ । माक्सवादी मान्यता अनुसार हरेक वस्तुमा रूप र अन्तर्वस्तुका बिच द्वन्द्वात्मक सम्बन्ध रहने भएकाले साहित्यमा पनि रूप र अन्तर्वस्तु बिच पनि द्वन्द्वात्मक सम्बन्ध कायम रहने गर्दछ । रूप पक्ष भनेको आवरण पक्ष हो भने सार पक्ष भनेको त्यो वस्तुमा अन्तर्निहित आन्तरिक तत्त्व हो तर यहाँ बुझ्नु पर्ने कुरा के हो भने हरेक रूपको सार हुन्छ र हरेक सारको पनि रूप हुन्छ । रूप र सार एक अर्काबाट छुट्टिएर रहन सक्दैनन् । तिनीहरूको सम्बन्ध अन्योन्याश्रित रहने गर्छ । कतिपयको बुझाइमा साहित्यमा प्रयुक्त भाषा, शैली त्यसको रूप पक्ष मात्र हो र विचार पक्ष सार मात्रै हो भन्ने पनि हुन सक्छ तर वास्तविकता त्यति मात्रै होइन । कहिले काहीँ भाषा, शैलीमा पनि साहित्यको सार हुन सक्छ र कतिपय सन्दर्भमा विचार पक्ष पनि रूप हुन सक्छ । त्यस कारण रूप र सारलाई पनि परम्परागत शैलीमा मात्र बुझ्नु हुँदैन ।

वास्तवमा रूप पक्ष भनेको कुनै पनि वस्तुको बाहिरी आवरण हो भने सार भनेको त्यसले अभिव्यक्त गर्न खोजेको विषय हो । साहित्यमा सामान्यतया रूप पक्ष भनेको भाषा, शैली लगायतका कुराहरू र सार पक्ष भनेको साहित्यले अभिव्यक्त गर्न खोजेको विषय हो । रूप र अन्तर्वस्तुलाई एक अर्काबाट अलग गर्न सकिँदैन र अलग दृष्टिकोणका साथ व्याख्या गर्न खोजिन्छ भने त्यो माक्सवादी साहित्यिक मान्यताभित्र पर्दैन ।

साहित्यमा रूप र अन्तर्वस्तुको प्रधानताका सम्बन्धमा निकै बहस र विवाद भएको पाइन्छ । गैर माक्सवादी लेखक तथा कलाकारहरू साहित्यमा रूप पक्षलाई प्रधानता दिन्छन् तर माक्सवादी लेखक तथा कलाकारहरू रूप पक्षलाई कलासाहित्यको प्रधान विषय नभई गौण विषय मान्दछन् । रूप र अन्तर्वस्तुलाई एक आपसबाट छुट्ट्याएर हेर्न सकिँदैन भन्ने मान्यता राख्ने माक्सवादी चिन्तकहरू सारलाई केन्द्रविन्दुमा राख्छन् र साहित्य अत्यन्तै कलात्मक र विचारवान् हुनु जरुरी छ भन्ने मान्यता प्रकट गर्छन् । उनीहरू साहित्यमा अभिव्यक्त विचारले हरेकको मन र चेतनालाई केही कुरा सिकाओस् र पुरानो सामन्तवादी पुँजीवादी सामाजिक संरचनालाई भत्काई समाजवादी समाजको निर्माणमा लाग्न प्रेरणा देओस् भन्ने अपेक्षा राख्दछन् । त्यस्तै साहित्यमा भएको कलाले त्यसलाई ग्रहण गर्दा आनन्द प्रदान गरोस् । त्यसमा प्रयुक्त सुन्दरता, कोमलता र लालित्यले पाठकहरूलाई त्यसप्रति

आकर्षण बढाओस् । साहित्यमा भएको कलात्मक पक्षका कारण त्यसका धेरै पाठकहरू हुन्छन् भने त्यसमा भएको विचार पक्षले सबै पाठकहरूलाई क्रान्तिचेत प्रदान गर्छ । त्यस कारण मार्क्सवादी साहित्यमा विचार र कलाको सुन्दर समन्वय हुनु पर्छ । यदि विचारलाई प्रधानता दिने हो भने त्यो भाषण र नारा बन्छ । त्यहाँ कलाले प्राथमिकता पाएन भने त्यसले साहित्यको रूप ग्रहण गर्न सक्दैन । अझ भन्ने हो भने क्रान्तिकारी रूपवादमा फस्न पुग्छ र त्यसले मानिसलाई त्यो साहित्यप्रति आकर्षण जगाउनुका साटो विकर्षण पैदा गर्छ । यस प्रवृत्तिका कारण त्यो मार्क्सवादी मान्यता अनुसार जनसाहित्य बन्न सक्दैन । फेरि सारमा त्यस साहित्यले प्रतिक्रियावादी सत्तालाई नै सहयोग पुग्छ । त्यस्तै साहित्यमा कलापक्षलाई मात्रै प्रश्रय दिइयो भने त्यो रूपको भासमा फस्न पुग्छ र गैरमार्क्सवादी साहित्य बन्न जान्छ । त्यस कारण कलाका माध्यमबाट पाठक बटुल्दै विचार प्रदान गर्नु नै मार्क्सवादी साहित्यको प्रमुख कार्य हो । मार्क्सवादी साहित्यकारहरूले कहिल्यै नभुल्ने कुरा भनेको रूपपक्ष भनेको साधन मात्रै हो र साध्य चाहिं विचार नै हो । यति हुँदाहुँदै पनि रूप र अन्तर्वस्तुको एकताले मार्क्सवादी साहित्यलाई उच्च र गरिमामय बनाउँछ भने पुँजीवादी चिन्तन र रुग्णताले ग्रसित समाज र साहित्यका विरुद्धमा क्रान्तिको नयाँ चेत जागृत गराउँछ भन्ने विश्वास मार्क्सवादी कला मान्यताले राख्दछ ।

कलाको अन्तर्वस्तु भनेको एउटा विश्व दृष्टिकोणको वा सामान्य भावहरूको उदाहरण वा वर्ग विचारधारा मात्र नभएर यसको पूर्णतामा र आवश्यक गुणहरूमा स्वतन्त्र रूपले जीवनको प्रतिबिम्बित गर्ने एउटा विशेष कलात्मक वा आलङ्कारिक भाव हो । मार्क्सवादी साहित्यकार तथा समालोचकहरू कला साहित्यमा अन्तर्वस्तुलाई प्रधानता दिने विषयमा मतैक्य छैनन् तर रूप पक्षलाई वेवास्ता गर्नु नहुने पक्षमा धेरै मार्क्सवादी साहित्यकारहरूले जोड दिएका छन् । मार्क्सले रूप र अन्तर्वस्तुका विषयमा एक अर्काप्रति अविच्छिन्न सम्बन्ध रहने र यिनीहरूको विकास र परिष्कार द्वन्द्वात्मक किसिमबाट हुने कुरा स्पष्ट पारेको प्रसङ्ग खोतल्दै राल्फ फक्स भन्दछन् “मार्क्स विषयवस्तु र स्वरूपलाई एक आपसमा अविच्छिन्न रूपले उनिएको जीवनको द्वन्द्वात्मक अन्तर्सम्बन्धसँग जोडिएको मान्थे” (सन् १९८० :१९) । त्यस्तै जर्ज थम्सनले पनि रूप र अन्तर्वस्तुका सम्बन्धमा लेखेका छन्, “रूप र अन्तर्वस्तुको द्वन्द्वात्मक सम्बन्धले मात्र कलात्मक रचनाको अन्तर्वस्तु र रूपमा परिष्कार आउँछ (चौहान, सन् १९८४ :९१) । मार्क्सवादी सौन्दर्य चिन्तन अनुसार अन्तर्वस्तु तथा रूप उपन्यासका

आन्तरिक र बाह्य पक्ष हुन् । अन्तर्वस्तुले 'के' भन्ने कुरा प्रस्ट पार्दछ भने रूपले 'कसरी' भन्ने कुरा प्रस्ट पार्दछ (बराल, २०५६ :११५) । हावर्ड फास्टका अनुसार पुँजीवादी साहित्यले सधैँभरि रूपको एकलो अस्तित्वको पूजा गरेको हुन्छ र आफ्नो थालनीदेखि नै पुँजीवादी साहित्य सदा विषयवस्तुबाट रूपको पृथक्करणको दिशामा लागेको छ । मार्क्सवादीहरू रूपलाई अस्वीकार गर्दैनन् । त्यसो गरेमा उनीहरूले आवश्यकीय रूपबाट कलालाई अस्वीकार गर्नु पर्ने हुन्छ (श्रेष्ठ, सन् १९८४ :३१-३२) तर उनीहरू सार पक्ष प्रधान हुने र रूप पक्ष सारलाई पूर्ण बनाउन महत्त्वपूर्ण रहनेमा चाहिँ स्पष्ट छन् ।

३.४.८ कला साहित्यमा सर्जकको प्रतिबद्धता र स्वतन्त्रता सम्बन्धी मान्यता

साहित्यका समीक्षकहरू विच साहित्यमा स्वतन्त्रता र प्रतिबद्धताका विषयमा निकै मतभेद पाइन्छ । साहित्य विचार तथा राजनीतिक वाद, चिन्तन वा आस्थाप्रति प्रतिबद्ध हुने कि पूर्ण रूपमा स्वतन्त्र रहने भन्ने कुरा यस विषयसँग जोडिएर आउँछ । पुँजीवादी विचारधारा अँगाल्ने समालोचक तथा साहित्यकारहरू स्वतन्त्रतामा जोड दिन्छन् । उनीहरू दृष्टिमा कला साहित्य जस्तो संवेदनाको तहमा गएर सिर्जना हुने कुरामा कुनै पनि विचार, वाद वा राजनीतिक आस्थाले प्रभाव पार्नु हुँदैन भन्ने मान्यता राख्छन् । कसै कसैले 'कला कलाका लागि' भन्ने मान्यतामा कला साहित्यको स्वयात्तताको मान्यता पनि राखेका छन् । उत्तर आधुनिकतावादीहरूले त भन्नु केन्द्र भङ्ग हुनु पर्ने भन्दै महाख्यानको अन्त्यको घोषणा समेत गरेका छन् । यसरी हेर्दा गैर मार्क्सवादी तथा पुँजीवादी लेखक कलाकारहरूले कला साहित्यको स्वायत्तता तथा स्वतन्त्रताको वकालत गरेको देखिन्छ ।

मार्क्सवादी साहित्यकार तथा समालोचकहरू भने कला साहित्यमा स्वतन्त्रता र प्रतिबद्धता एक अर्कासँग अन्योन्याश्रित रहेको धारणा व्यक्त गर्दछन् । कला साहित्य सोद्देश्य रहनु पर्ने मान्यता राख्ने यी लेखक समालोचकहरू उद्देश्यको केन्द्रविन्दुमा समाज रूपान्तरण रहनु पर्ने विचार व्यक्त गर्दछन् । त्यस कारण महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी बोकेका लेखक कलाकारहरू स्वतन्त्रताका नाममा अराजक हुनु नहुने मार्क्सवादी मान्यता रहेको छ । मार्क्सवादीहरू स्वतन्त्रताका विरोधी होइनन्, तर भ्रष्ट अराजकतापूर्ण व्यवहार गर्ने अनि स्वतन्त्रताका भाषण गर्ने क्रियाकलापका विरोधी हुन् । मार्क्सवादी मान्यता अनुसार कलाकार तथा साहित्यकारहरू जिम्मेवार हुनु पर्छ र त्यो जिम्मेवारी प्रतिबद्धताका रूपमा आउनु पर्छ ।

प्रतिबद्धता अन्तर्गत वर्गीय प्रतिबद्धता, विचारधारात्मक प्रतिबद्धता, राजनीतिक प्रतिबद्धता र साङ्गठनिक प्रतिबद्धता रहेका छन् । त्यस्तै स्वतन्त्रता भनेको आवश्यकताको चेतना हो र यसले आवश्यकताको पनि रूपान्तरण गर्छ । अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई शोषण,

दमन, उत्पीडन एवम् हरेक सेन्सरसिपका विरुद्ध विचार अभिव्यक्तिको अधिकारको अर्थमा ग्रहण गर्नु पर्छ भने अर्कोतिर आम जनसमुदाय एवम् सर्वहारा वर्गको मुक्ति र वर्ग सङ्घर्षको हित एवम् उद्देश्य अनुरूप चल्ने लेखक कलाकारहरूका लागि आफ्ना विचार अभिव्यक्त गर्ने र जनवादको भरपुर उपयोग गर्न पाउने अधिकारलाई कुनै पनि अर्थमा कृण्ठित गर्न नमिल्ने अबाधित अधिकारका अर्थमा बुझनुपर्छ । रचनात्मक स्वतन्त्रता भनेको साहित्य कलाको सिर्जनाका लागि विषयवस्तु, कल्पना, भावना, रूपक, बिम्ब, शैली आदि हरेक कुराको सिर्जनात्मक विकास, नवीन प्रयोग आदिको चयनको स्वतन्त्रता हो । यसलाई अर्को शब्दमा रचनात्मक उर्जाको उद्घाटनका लागि स्वतन्त्रता पनि भन्न सकिन्छ (चैतन्य, २०५४ : ३१) । लेनिनले अखबार, गोदामहरू, किताब पसल, वाचनालय र पुस्तकालयहरू पनि पार्टीको अधीनमा रही पार्टीप्रति उत्तरदायी रहनु पर्छ भनेका छन् । त्यस्तै उनले स्वाधीन पत्रपत्रिका स्थापना गर्न चाहेको बताएका छन् र यो स्वाधीनता पुलिस नियन्त्रणको अर्थमा मात्रै नभएर बुर्जुवा अराजकतावादी व्यक्तिवादबाट समेत स्वतन्त्र हुने धारणा हो भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । ‘पार्टी सङ्गठन र साहित्य’ नामक लेखमा लेनिनले पर्याप्त मात्रामा ‘स्वतन्त्रता र प्रतिबद्धता’ सम्बन्धी धारणा अभिव्यक्त गरेका छन् । यस सम्बन्धमा उनले लेखेका छन् “पैसाको बलमा टिकेको समाजमा, त्यस्तो समाजमा जहाँ श्रमिकहरूको विशाल समूह गरिबीको मार खाँदै छन् र मुठ्ठीभर अमीरहरू मस्तीको जीवन बिताउँदै छन्, वास्तविक स्वतन्त्रता हुनै सक्दैन” (मास्के, २०६३ : ४८) । यसरी स्वतन्त्रता सम्बन्धी उनको धारणाले स्वतन्त्रतालाई धनीको स्वतन्त्रताका रूपमा हेरेको छ । यो स्वतन्त्रता सर्वहारा निम्ति होइन भन्ने धारणा रहेको छ । यसै सन्दर्भमा उनी भन्दछन्, “पूर्ण स्वतन्त्रता सम्बन्धी यी सबै गन्धनहरू पुँजीवादी अथवा अराजकतावादी बकवास मात्र हुन् । बुर्जुवा लेखक, चित्रकार अथवा अभिनेत्रीको स्वतन्त्रता थैलीको, भ्रष्टाचारको, व्यभिचारको अधीन रहेको मुकुण्डो लगाइएको स्वतन्त्रता मात्र हो” (मास्के, २०६३ : ४८) । उनको यो विचार पुँजीवादी स्वतन्त्रताप्रति आक्रामक देखिन्छ । स्वतन्त्रता सार्वभौम हुनु पर्छ । वर्गीय रूपमा धनीलाई मात्र हुने स्वतन्त्रतालाई मार्क्सवादीहरू विरोध गर्दछन् ।

उपर्युक्त परिप्रेक्ष्यमा मार्क्सवादीहरू साहित्यमा पनि पुँजीवादी स्वतन्त्रतालाई अराजकता भन्दछन् । साहित्यले समाज रूपान्तरणमा पनि योगदान दिनु पर्ने मान्यता राख्ने मार्क्सवादीहरू साहित्यलाई समाज रूपान्तरणमा प्रतिबद्ध भई स्वतन्त्रताको उपयोग गर्नु पर्ने धारणा राख्दछन् । यस सन्दर्भमा मार्क्सवादी चिन्तक चैतन्यको धारणा महत्वपूर्ण छ । उनी भन्छन् :

प्रतिबद्धताको अर्थ स्वतन्त्रताको हरण होइन, निजबद्धताबाट समूहबद्धतामा प्रवेश गरी त्यसको सचेतन ढङ्गले अधिकतम उपयोग हो । यो भनेको 'म' को संसारबाट 'हामी' को संसारमा पुगनु हो । सारमा यो भावात्मक रूपान्तरणको स्थिति हो । यदि हामी द्वन्द्वात्मक एवं ऐतिहासिक भौतिकवादी ढङ्गले वस्तुलाई सुल्झ्याउने सामर्थ्य राख्न सक्छौं भने साधारणीकरण भनेको पनि यही हो (चैतन्य, २०५४ :३२) ।

यस भनाइबाट मार्क्सवादी दृष्टिमा स्वतन्त्रताको तात्पर्य नितान्त वैयक्तिक अराजकता नभई सामूहिकताको हित, उपयोग र आचरण हो र एक प्रकारले स्वतन्त्रताको साधारणीकरण र सामूहिकीकरण हो भन्ने धारणा स्पष्ट हुन्छ ।

३.४.९ भाव वा चिन्तन

समाज शास्त्रको एउटा भेदका रूपमा देखिएको मार्क्सवादी विचार धारा अँगालेर लेखिएका साहित्यिक कृतिहरूमा समाजमा हुने शोषण, अन्याय, अत्याचार र उत्पीडनका विरुद्ध सशक्त विचार प्रस्तुत गरिएको हुनुपर्दछ । मार्क्सवादी साहित्यले समाज रूपान्तरणलाई मुख्य रूपमा प्रस्तुत गरिनु पर्दछ । समान्तवादी, पुँजीवादी राज्यसत्ताको विरोध गर्दै समतामूलक समाजको निर्माण गर्नुपर्ने विचार मार्क्सवादी चिन्तनमा आधारित साहित्यको लक्ष्य हुनुपर्दछ । श्रमको भूमिकालाई स्विकार्दै सर्वहारा वर्गको पक्षधर भएर साहित्यको रचना गरिनु पर्दछ । पुराना मूल्य र मान्यताको विरोध गर्दै नयाँ र वैज्ञानिक मान्यतालाई स्वीकार गरी साहित्यले समाजको रूपान्तरण गर्न सक्ने भएकाले प्रगतिवादी चिन्तनलाई प्रस्तुत गरिनु पर्दछ । वर्गीय विभेदले उत्पन्न गर्ने खालका गैर मानवीय व्यवहारको तीव्र विरोधका साथै प्रतिकार गर्ने खालको साहित्यिक चिन्तन व्यक्त भएको हुनुपर्दछ । जनताको मन, मस्तिष्कमा चेतना जगाउने खालको प्रगतिवादी सोच ल्याएर समाज परिवर्तनको चाहना राख्ने चिन्तन यस्ताखाले साहित्यमा प्रस्तुत भएको हुन्छ (बराल, २०४८ : १४) ।

मार्क्सवादी साहित्य चिन्तनले बहुमतको कदर गर्दछ । प्राचीन मान्यता विपरीत परिवर्तनमुखी चाहना मार्क्सवादी साहित्यमा अँगालिएको हुन्छ । समाज, लेखक, पाठ र पाठक बिचको द्वन्द्वात्मक अन्तर्सम्बन्धका आधारमा नै कृतिको मूल्य निर्धारण गर्नुपर्दछ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ । मार्क्सवादी साहित्यमा अतीतका क्रान्तिकारी परम्परालाई पुँजीको रूपमा स्वीकार गर्दै वर्तमानको धरातलमा उभिएर सुदूर भविष्यसम्म चियाउन सक्ने खालको चिन्तन व्यक्त हुनु पर्दछ । व्यक्तिवादी विशेषतालाई जोड नदिई यसले सामूहिक उद्देश्य

लिएको हुनु पर्दछ । मार्क्सवादी साहित्यिक कृतिले स्रष्टा र समाजबिचको सम्बन्ध, श्रम, सौन्दर्यात्मक आनन्द प्राप्तिका लागि पाठकलाई क्रियाशील बनाउन सक्ने खालको हुनुपर्दछ । कृतिमा प्रस्तुत चिन्तन प्रगतिवादी धारामा टेकेको हुनुपर्दछ । संरचनालाई साधन र विचार वा भावलाई साध्यका रूपमा यस्ता कृतिमा प्रस्तुत गरिएको हुनु पर्दछ, भन्ने मान्यता रहेको छ ।

मार्क्सवादी साहित्यिक चिन्तनले कलामूल्यको उपेक्षा नगरे पनि साहित्यका क्षेत्रमा भने कलावादी चिन्तनको विरोध गर्ने भएकाले कलावादी चिन्तन व्यक्त भएको हुनु हुँदैन । यस्ता विशेषता बोकेका साहित्यिक कृतिहरूमा प्रकृति, समाज र आफैँ विरुद्ध सङ्घर्ष गर्दै अधि बढ्नु पर्दछ, भन्ने मान्यता व्यक्त गरिनु पर्दछ । मार्क्सवादी साहित्यिक चिन्तन भएका रचनाहरूमा लेखकले विचार तत्त्वलाई केन्द्रमा राखेर संरचनात्मक रूपमा निर्माण गर्नु पर्दछ । लेखकले कृतिमा अवलम्बन गरेको वैचारिक पक्षलाई विशेष ध्यान दिँदै सबल रूपमा प्रस्तुत भएको हुनुपर्दछ । कृतिमा प्रयुक्त विचार कविको विचार भए पनि त्यो वैयक्तिक नभएर समाज सापेक्ष रूपमा सामान्यीकरण हुने भएकाले समाजको रूपान्तरण हुने खालको हुनुपर्दछ । यस्ता साहित्यले समाजको आर्थिक तथा उत्पादन सम्बन्ध र त्यसले सिर्जना गरेको विशिष्ट परिवेशमा नै सर्जकले आफ्ना भावहरू व्यक्त गर्नुपर्दछ । साहित्यले समाजको यथार्थ प्रतिबिम्बन गर्न सक्नुपर्दछ, भन्ने मान्यता मार्क्सवादी सिद्धान्तले राखेको पाइन्छ ।

३.४.१० भाषाशैली

भाषा साहित्यका सम्पूर्ण विधाका साथै मानवीय व्यवहार, क्रियाकलापको अनिवार्य तत्त्व हो । भाषा अभिव्यक्तिको अनिवार्य माध्यम हुनाले साहित्यमा हुने कलात्मक अभिव्यक्तिको माध्यम पनि भाषा नै हो । भाषाकै माध्यमबाट जीवन सृष्टिदेखि यावत् तथ्यका बारेमा जानकारी लिन र दिन सकिने भएकाले साहित्यमा भाषाको सर्वोपरि स्थान रहेको हुन्छ । समाजको प्रतिबिम्बन गर्न सक्ने भाषाको प्रयोग साहित्यमा हुनु पर्दछ । तर कलावादीहरूले भाषिक अभिव्यक्तिलाई मुख्य लक्ष्य बनाएका हुन्छन् भने मार्क्सवादीहरू भाषालाई गन्जागोल बनाएर प्रस्तुत गर्ने कुरामा सहमत देखिँदैनन् । साहित्यमा भाषाले विचार सम्प्रेषण गर्न सक्नु पर्दछ । साहित्यमा भाषाको सम्बन्ध बाह्य संरचनासँग मात्रै नभएर अन्तर्वस्तुसँग पनि गाँसिएको हुन्छ । काव्यमा भाषाले स्रष्टाको विचार वा भावलाई स्पष्ट रूपमा व्यक्त गरेको हुनुपर्दछ ।

काव्यका संरचक घटकहरूको चर्चाका सन्दर्भमा शैली, प्रतीक, विम्ब, रूपविन्यास आदिलाई बेग्लाबेग्लै तत्त्वका रूपमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । तर यथार्थपरक दृष्टिबाट हेर्दा यी पनि मूलतः भाषाअन्तर्गतकै तत्त्व हुन् । रूपवादीहरूले यी तत्त्वहरूलाई छुट्टाछुट्टै रूपमा माने तापनि मार्क्सवादीहरू पनि विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार, रीति आदि पक्षलाई भाषाअन्तर्गत समावेश गर्दै यी तत्त्वहरूलाई विचार तथा अन्तर्वस्तुको सहयोगीका रूपमा ग्रहण गर्दछ । मार्क्सवादीहरू प्रतीकात्मक तथा विम्बात्मक भाषिक प्रयोगको विरोध गर्दैन् तर विचार शून्य विम्बवादी तथा प्रतीकवादी चिन्तनको विरोध गर्दछन् । जनवादी चेतनाले ओतप्रोत भएका तथा सामान्य व्यक्तिका समस्यासँग जोडिएका विषयवस्तुलाई अभिव्यक्ति गर्न जनभाषाको प्रयोग हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता मार्क्सवादीहरूको रहेको छ । त्यसैले प्रगतिवादी चिन्तनलाई अभिव्यक्ति दिन सरल, सम्प्रेष्य खालको भाषाको प्रयोग हुनु पर्दछ । जनताका विचमा बसेर जनताकै सङ्घर्ष गर्ने साहित्यकारले जनस्तरकै भाषाको प्रयोग गरेको हुनुपर्दछ । प्रगतिवादी चिन्तनमा आधारित भएका काव्यहरूमा जटिल, अस्पष्ट र विचारशून्य भाषाको प्रयोग गरिनु हुँदैन ।

३.५ साहित्यमा विचारको भूमिका

साहित्यको अध्ययनपश्चात् पाठकले बोध गर्ने वा प्राप्त हुने सन्देश नै विचार तत्त्व हो । त्यसैले साहित्यमा विचार तत्त्व मूल उपकरण मानिन्छ । विचार तत्त्वबिना साहित्य लेखिनु सम्भव छैन । साहित्यकारले साहित्यमा सारका रूपमा सम्प्रेषण गरेको कथ्य नै विचार तत्त्व हो । सारवस्तु, विचार, विषयवस्तु, अर्थ वा भाव, कथ्य आदि शब्दावलीको प्रयोग गरिने भए पनि नेपाली साहित्यमा विचार नै बढी प्रयोग र प्रचलन भएको पाइन्छ । रूपवादीहरूले विचार पक्षलाई महत्त्व नदिए पनि वस्तुवादीहरूले पनि विचार पक्षलाई सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण घटकका रूपमा लिएका छन् । साहित्य निर्माणका सबै उपकरणहरूसँग अभिन्न रूपमा सम्बन्ध रहेको हुन्छ । साहित्यकारले अवलम्बन गरेको वैचारिक धारणा वा जीवनदृष्टि अनुरूप विचार सम्प्रेषणको प्रक्रियालाई विशेष महत्त्व दिइएको हुन्छ । वैज्ञानिक, वस्तुगत, उन्नत र सुसङ्गत संस्कार, व्यवहार र चिन्तनलाई परिष्कृत गर्ने वस्तु नै विचार हो अर्थात् मानवीय अनुभवलाई सामान्यीकरण गरी प्रस्तुत गरिएको सन्देश नै विचार हो ।

साहित्यमा विचार तत्त्वलाई केन्द्रमा राखेर नै संरचनात्मक स्वरूपको निर्माण गरिन्छ । साहित्यकारले आफूले अवलम्बन गरेको जीवन दृष्टिअनुरूप वैचारिक पक्षको प्रस्तुतिमा बढी जोड दिने गर्दछ । साहित्यकारले आफ्नो उद्देश्यलाई नै विचारका रूपमा प्रस्तुत गर्दछ । प्रगतिवादी साहित्यकारले आफूले चयन गरेको विषयवस्तुको चित्रण गरेर पाठकलाई

अग्रगामी दिशातर्फ उन्मुख हुने सन्देश दिने भएकाले साहित्यको विचारको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ (ढकाल, २०५४ : ८७) ।

साहित्यकारले साहित्यमा व्यक्त गरेको विचार साहित्यकारको वैयक्तिक विचार भए पनि साहित्यमार्फत व्यक्त गरेपछि त्यो वैयक्तिक नभएर समाज सापेक्ष सामान्यीकरण हुने गर्दछ । जीवनजगत्का जुनसुकै विषय सन्दर्भ तथा घटना प्रक्रियालाई साहित्यकारले साहित्यको विषयवस्तु बनाउन सक्छ र त्यसमार्फत सरलीकृत एवम् सामान्यीकृत गर्दै सारवस्तुका रूपमा सम्प्रेषण गर्दछ । साहित्यकारमा अग्रगामी चेत नभएको खण्डमा उसले साहित्यमा पनि त्यो विचार सम्प्रेषण गर्न नसक्ने भएकाले साहित्यकारमा पनि अग्रगामी चेत हुनु आवश्यक छ । जीवन जगत्का द्वन्द्वात्मक स्थिति, परिवर्तनशील प्रवाह आदि कुराहरु साहित्यमा व्यक्त भएको हुनुपर्दछ । यस यस्ता विचारहरु साहित्यमा व्यक्त भएनन् भने त्यो साहित्य रस निचोरिसकेको उखुको खोस्टोजस्तै मात्र हुने भएकाले साहित्यमा विचारको महत्त्व महत्त्वपूर्ण रहेको छ (गौतम, २०४९ : १४) ।

समाज-जीवनको यथार्थलाई स्विकार गरेर त्यसलाई यथावत् प्रस्तुत गर्नु नै सामाजिक यथार्थवाद हो । यही कुरा नै मार्क्सवादी चिन्तनहरुको मुख्य आशय हो । त्यसैले मार्क्सवादी दृष्टिकोण भनेकै प्रगतिवादी चिन्तन हो । यथास्थितिबाट अगाडि बढेर समाजलाई प्रगतितिर लैजाने दृष्टिकोण नै साहित्यमा प्रस्तुत गरिनु पर्दछ, भन्ने मार्क्सवादीहरुको धारणा रहेको छ । त्यसैले विचार तत्त्वबिना साहित्य रचना गर्न सकिने अवस्था नै आउँदैन ।

कलासाहित्यको निर्माणको मुख्य स्रोत भनेकै वस्तुजगत् हो, मानव समाज हो । त्यसैले कलाकृतिमा प्रतिबिम्बित बाह्य जगत् र लेखकको कलात्मक वस्तुका बिच हुने अभेद्य एकताबाट मात्रै कलाकृतिको निर्माण हुन्छ । वस्तुतः अन्तर्वस्तुको अभिप्राय आत्मगत बिम्बको परित्याग तथा बाह्य जगतका वस्तुको पनि परित्याग नभएर विषय र विषयी दुवैको जैविक एकता हो भन्ने बुझिन्छ (गौतम, २०४९ : ७) । विषयवस्तुलाई अन्तर्तहसम्म पुऱ्याएर साहित्यकारले सौन्दर्यात्मक बिम्बका माध्यमबाट एउटा ठोस विचारलाई व्यक्त गर्ने हुनाले पनि साहित्यको विचारको भूमिका महत्त्वपूर्ण मान्छ ।

विना उद्देश्य कुनै पनि मूर्खले कुनै काम गर्दैन भने साहित्यकार त एक सचेत स्रष्टा हो । त्यसैले साहित्यकारले कुनै न कुनै उद्देश्य राखेर नै साहित्यको सिर्जना गरेको हुन्छ । साहित्यकारले समाजका अन्तरकुनामा पसेर समाजको व्यापक पर्यवेक्षणलाई साहित्य रचनाको उद्देश्य बनाएको हुन्छ भने समाजको व्यापक पर्यवेक्षणका साथै समाज रुपान्तरणको आवश्यक र औचित्यलाई साहित्यमा प्रस्तुत गरिने भएकाले साहित्यमा विचारको भूमिका मुख्य रहेको हुन्छ । सामाजिक संरचनामा रहेका विविधता, विषमता,

अनेक जटिलता नै साहित्यको मुख्य स्रोत हुनाले साहित्यमा तिनको प्रतिबिम्बन हुनु स्वाभाविक नै मानिन्छ । समाजको यथार्थ प्रतिबिम्बन गर्दा समाज वस्तुस्थितिको चित्रण साथसाथै आउने भएकाले उद्देश्य बिना साहित्य रचना गर्न नै सकिँदैन । त्यसैले साहित्य निर्माणको मुख्य वस्तु नै विचार हो । त्यसैले साहित्यमा विचार पक्षको उद्घाटन महत्त्वपूर्ण हुने भएकाले साहित्यमा विचारको भूमिका अग्रपङ्क्तिमा रहेको पाइन्छ ।

३.५.१ विचार प्रस्तुतिका तरिका

साहित्यका प्रत्येक विधामा लेखकले आफ्नो विचार प्रस्तुत गर्ने वा दृष्टिकोण व्यक्त गर्ने गर्दछन् । काव्यमा पनि निश्चित उद्देश्य कविले व्यक्त गर्दछ । कविले काव्यमा एउटा धरातल निर्माण गरी आफ्नो दृष्टिकोण व्यक्त गरेको हुन्छ । विषयवस्तुको प्रस्तुतिका माध्यमबाट कविले निश्चित उद्देश्य प्राप्तिको लक्ष्य राखेको हुन्छ ।

संस्कृत साहित्यमा धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष र रस आदिको प्राप्तिलाई एवम् पश्चिमी साहित्यमा मानवीय मनको शुद्धीकरणलाई काव्यको उद्देश्य बनाइएको पाइन्छ । वास्तवमा काव्यमा कविले सिङ्गो जीवन प्रतिको दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्ने उद्देश्य राखेको हुन्छ । कतै रसभावलाई नै काव्यको मुख्य उद्देश्य बनाइएको भने कतै आध्यात्मिक र भौतिक चिन्तन एवम् दार्शनिक विचारलाई पनि व्यक्त गर्ने उद्देश्य रहेको हुन्छ । सामाजिक, मनोविज्ञान आदिको चित्रण गर्दा सामाजिक युगीन विकृतिहरु स्वतः रूपमा प्रस्ट हुन्छन् (बराल, २०५६ : ८९) ।

साहित्य केवल मनोरञ्जन दिने उद्देश्यले नलेखिई समाज सुधार, विकृत सामाजिक अवस्थाप्रति व्यङ्ग्य गर्न उद्देश्यले पनि लेखिएको हुन्छ । यसरी नै युगीन जीवनलाई बोध गराउने उद्देश्यले पनि साहित्य लेखिएको हुन्छ । साहित्यबाट पाठकलाई नैतिक उपदेश दिनु, मनोरञ्जन प्रदान गर्नु, जीवन जगत्को यथार्थ प्रस्तुत गर्नु, ऐतिहासिक सत्यको उद्घाटन गर्नु जस्ता विविध उद्देश्य राखेर साहित्यको रचना गएको हुन्छ ।

साहित्यकारले कुनै पनि रचनामा एउटा न एउटा दृष्टिकोण व्यक्त गरेको हुन्छ त्यो विचार हो । विचार प्रस्तुत नभएको सायद साहित्य रचना सकिँदैन । यस्ता विचारहरुलाई साहित्यकारले प्रस्तुत गर्न तरिका चाहिँ फरक फरक हुन सक्दछन् । कविता विधामा भने सूक्ष्म आख्यानको प्रयोग गरेर लेखिएको कवितात्मक रचनामा विषयवस्तुभिन्नै साहित्यकारले विचारलाई प्रस्तुत गरेको हुन्छ भने आख्यानयुक्त रचनामा भने कुनै आख्यानका माध्यमबाट विचारलाई व्यक्त गरेको हुन्छ । कुनै साहित्यमा साहित्यकारले अभिधात्मक रूपमा अर्थात्

सोभो रुपमा आफ्ना विचारहरुलाई प्रस्तुत गरेको हुन्छ, कुनै साहित्यकारले लाक्षणिक रुपमा प्रस्तुत गरेको हुन्छ । यसरी नै साहित्यकारले पाठकको परिस्थिति अनुसार व्यञ्जनात्मक रुपमा आफ्ना विचारहरुलाई पनि पाठक समक्ष राखेको हुन सक्छ । साहित्यकारले विषयवस्तुभित्रै आफ्नो दृष्टिकोण व्यक्त गर्न सक्छ, भने कतिपय साहित्यकारले आख्यानयुक्त रचनामा कुनै पात्रका मुखबाट पनि आफ्ना विचारहरु प्रस्तुत गर्न सक्छ । खास गरी नाटक, कथा आदि विधामा उद्देश्यलाई लक्षित पात्रद्वारा साहित्यकारले आफ्नो विचारलाई प्रस्तुत गरे पनि काव्यमा भने विषयवस्तुसँगै मिसाएर विचारहरु प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

३.५.२ कृतिमा निहित वैचारिकताको अध्ययन/विश्लेषण गर्ने आधारहरु

प्रस्तुत कृति मार्क्सवादी चिन्तनमा आधारित भएर लेखिएको काव्य भए पनि मार्क्सवादी सिद्धान्तका आधारमा सोभो विश्लेषण गर्न सकिने स्थिति छैन । प्रस्तुत शोधपत्रमा **वीरभूमि** खण्डकाव्यमा प्रयुक्त वैचारिकताको अध्ययन गर्नका लागि काव्यमा कविले व्यक्त गरेका विचारमा केन्द्रित भएर विचारहरु केलाउने प्रयास गरिएको छ । सामाजिक परिवर्तनको चाहना, देशप्रेमको भावना, मानवतावादी चिन्तन, विश्वबन्धुत्वको भावना, प्रकृति चित्रण, द्वन्द्व, भौतिकवादी विचार, राष्ट्रवादी चेत, ऐतिहासिक चित्रण, क्रान्तिकारी भावना, भेदभावको अन्त्य, त्यागको भावना, आशावादी स्वर जस्ता आधारहरु खडा गरी काव्यमा व्यक्त विचारहरु केलाइएको छ ।

३.६ निष्कर्ष

कला साहित्य सम्बन्धी मार्क्सवादी मान्यता मार्क्सवादी दर्शनका सापेक्षतामा निर्माण भएको हो । द्वन्द्वात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादी दार्शनिक धरातलमा मार्क्सवादी साहित्यले आफ्नो स्वरूप कायम गरेको हुन्छ । समाजको आधार संरचनाका सापेक्षतामा साहित्यको सिर्जना हुन्छ, भन्ने मान्यता राख्ने यस साहित्यिक सिद्धान्तले समाजलाई वर्गीय दृष्टिकोणले हेर्ने गरेको छ । समाजका विपरीत वर्गका विचमा द्वन्द्व कायम हुन्छ, भन्ने कुरा मान्ने यस सिद्धान्तले सङ्घर्षद्वारा समाज रूपान्तरणको अपेक्षा गर्ने मात्र नभई त्यसमा कला साहित्यको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने कुरा स्वीकार गर्दछ ।

साहित्यलाई समाजमा रहेको आधार संरचनाका सापेक्षतामा निर्माण हुने उपरी संरचना मान्ने यस सिद्धान्तले आधार संरचनाको प्रत्यक्ष प्रभाव नै कला साहित्यमा नपर्ने विचार व्यक्त गर्दछ । कला साहित्यमा यसको प्रभाव परोक्ष प्रकृतिको हुन्छ । कला साहित्यमा

समाजको यथार्थको अभिव्यञ्जना हुन्छ भन्ने मार्क्सवादी मान्यता रहेको छ । यस मान्यता अनुसार कला साहित्य उद्देश्यमूलक हुन्छ । समाजको रूपान्तरण यस्ता प्रकृतिका साहित्यको महत्त्वपूर्ण उद्देश्यका रूपमा रहेको हुन्छ । मार्क्सवादीहरू कला साहित्यलाई समाज रूपान्तरणको एक महत्त्वपूर्ण हतियारका रूपमा लिन्छन् । यिनका अनुसार कला साहित्यको स्रोत पनि मानिसको सङ्घर्ष र श्रम हो । मानिसको चेतनाको विकाससँगै कला साहित्यको विकास भएको हो भन्ने यिनीहरूको मान्यता छ । वर्ग विभक्त समाजमा कोही र केही पनि वर्ग निरपेक्ष रहन सक्दैन । समाजमा आर्थिक रूपमा विभक्त भएका उत्पादनका साधनहरू आफ्नो स्वामित्वमा भएको शोषक वर्ग र उत्पादनका साधनहरू आफ्नो स्वामित्वमा नभएको शोषित वर्ग बिच प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष हुने वर्ग सङ्घर्षमा कलाकार, साहित्यकार वा स्वयं कला वा साहित्यले पनि एउटा न एउटा वर्गको पक्ष लिएका हुन्छन् (गौतम, २०४९ :

साहित्यमा स्वतन्त्रता र प्रतिबद्धताका सम्बन्धमा पनि मार्क्सवादीहरूको स्पष्ट धारणा छ । मार्क्सवादी साहित्य कलामूल्यका दृष्टिले स्वतन्त्र हुनु पर्छ तर विचार र सार प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा यसले विचार, सङ्गठन, दर्शनप्रति प्रतिबद्ध हुनु पर्छ । साहित्यमा यथार्थलाई प्रस्तुत गर्दा प्रतिनिधि पात्र, प्रतिनिधि घटनालाई अभिव्यक्त गर्नु पर्छ । कला साहित्यमा समाजको यथार्थलाई जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गर्ने होइन, त्यसलाई अझ कलात्मक र उदात्त बनाएर प्रस्तुत गर्नु पर्छ भन्ने मार्क्सवादी मान्यता रहेको छ ।

वीरभूमि खण्डकाव्यको वैचारिक अध्ययन

४.१ विषय परिचय

भगवानचन्द्र ज्ञवालीद्वारा रचित **वीरभूमि** खण्डकाव्य मार्क्सवादी चिन्तनमा आधारित एक उत्कृष्ट खण्डकाव्य हो । प्रस्तुत शोधपत्र **वीरभूमि** खण्डकाव्यमा व्यक्त वैचारिकताको अध्ययनमा केन्द्रित रहेकाले यस परिच्छेदमा उक्त खण्डकाव्यमा प्रयुक्त वैचारिक पक्षको अध्ययन गरिएको छ ।

४.२ काव्य रचनाको पृष्ठभूमि

वीरभूमि खण्डकाव्य स्वदेश प्रकाशन प्रा. लि.बाट प्रथमपटक २०७० सालमा प्रकाशित खण्डकाव्यात्मक कृति हो । २०२७ सालमा कविता रचनाबाट साहित्यकाशमा प्रवेश गरेका ज्ञवालीले नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएका छन् । उनका कविताहरु फुटकर रुपमा विभिन्न पत्रपत्रिकामा छरिएर रहेका छन् भने कवितात्मक पहिलो कृति नै **वीरभूमि** खण्डकाव्य हो । प्राध्यापक पेसामा आवद्ध भएर नेपीली समाजलाई निरङ्कुशताको जडबाट मुक्त गराउनका लागि साहित्यमार्फत कलम चलाउँदै आएका ज्ञवाली प्रगतिवादी चिन्तनमा आधारित साहित्य लेख्ने स्रष्टा हुन् । ठाकुराम बहुमुखी क्याम्पसमा प्राध्यापनरत रहेका बेला २०५८ सालमा माओवादीका नाममा डेढ वर्ष जेल पर्दा उनले प्रस्तुत खण्डकाव्य रचना गरेको देखिन्छ । देश सङ्कक्रमण कालमा गुञ्जिरहेको अवस्थामा देशमा परिवर्तन ल्याउन साहित्यमार्फत सशक्त कलम चलाउँदै आएका उनले यस काव्यमा पनि समतामूलक समाजको निर्माणमा जुट्न सबै नेपालीलाई आह्वान गरेका छन् ।

४.३ खण्डकाव्यको विषयवस्तु

प्रस्तुत खण्डकाव्य कविले आठ गुम्फनमा समापन गरेका छन् । सूक्ष्म आख्यानमा रचना गरिएको यस अनुभूतिलाई तीव्र रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । आठ गुम्फनमा कविले प्रस्तुत गरेको विषयवस्तुलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

खण्डकाव्यको प्रथम गुम्फनमा कविले नेपालको भौगोलिक विशेषताको चर्चा गरेका छन् । हिमालदेखि विन्ध्य पर्वतसम्मको भूभागलाई इलावर्त क्षेत्र भनिन्छ । यसै क्षेत्रको बिचमा नेपाल नामको एउटा देश रहेको छ । पवित्र मुक्तिधामको देश भनेर चिनिने नेपाल देशमा

सर्वोच्च शिखर सगरमाथा रहेको छ । योगी तपस्वीहरूको प्रभावले यो देश कीर्तिमय बनेको छ । व्यासजीको आश्रय स्थल, पार्वतीको तपस्या स्थलका रूपमा प्रख्यात यो देश पवित्र नदीहरूको उद्गम स्रोत हो । बुद्धत्वक प्रभावले कान्तिपुरी नगरी गमक्क गम्किएको छ । वीरत्वको देश भनेर चिनिएको नेपालमा एकत्वको भावना लिएर जनताहरू सम्पन्न भएका छन् । सद्भाव, स्वविचार, सहभावको भावनामा जनताहरू रमाएका छन् । सीता, जनक आदिको जन्मस्थल यो देशमा पाणिनीले तपस्या गरेपछि भाषिक शुद्ध भएको कुराको वर्णन गरिएको छ । हिमालका काखमा रहेका हामी नेपाली चन्द्र र सूर्यभैँ समान रहको छौँ । पुर्खाहरूले रोपेको सभ्यताको बीजलाई हामी बढाउँदै छौँ । जातीयताको स्वरमा नेपाल अडिएको छ । त्यसैले सहभाव गाँसेर अगाडि बढ्नुपर्ने सन्देशका साथ यो गुम्फन समाप्त भएको छ ।

द्वितीय गुम्फनमा कविले समयको चर्चा गरेका छन् । समय नै बलवान् छ । समयअनुसार सूर्य, चन्द्र, ग्रह, नक्षत्र आदि सबै घुमिरहन्छन् । समयले नै कति मानवलाई देवता बनाएको छ । समयको गतिशीलताले नै मानव जीवन धन्य बनेको छ । सृष्टिको प्रारम्भमा बोक्रा लगाएर लाज ढाक्ने मानिसले केही समयपछि कपासका लुगा लगाएर बनाएर ज्ञानविना जीवन बिताउँथे । मानिसले सबै वस्तुलाई देवता ठान्न थाल्यो र मानिसमा डर पैदा भयो । बाहुबलले पृथ्वीबाट अन्न उत्पादन, पशुपालन गरेर मानिसले तामसी जीवन बिताउन थाल्यो । युगौँयुग अविवेकी, राक्षसी प्रवृत्तिको स्वभाव भएका मानिसहरू राजा भए । विषय, भोगविलासमा रत भएकाले परहितलाई उपेक्षा गरेर केवल भुँडी भर्न थाले । यस्तो अवस्थामा स्वतन्त्रताका लागि रक्तपात भयो । रोमन राज्य घुँडा टेक्यो । यसरी युगौँदेखि नास्तिक र आस्तिकविचको युद्ध निरन्तर अगाडि बढिरह्यो । काँतर र स्वार्थीहरू मिलेर परलोकको निर्माण गरी जनतालाई अन्धकारमा राख्न थाले । जनतामा सद्भाव, सद्विचार हराउँदै गएको अवस्थालाई यस गुम्फनमा चर्चा गरिएको छ ।

तृतीय गुम्फन समय अनुसार युग बदलिने कुरा कवि बताउँछन् । समय परिवर्तनशील भएकाले समय अनुसार युग परिवर्तन भइरहन्छ । प्राचीन कालमा समाज मातृ सत्तामा केन्द्रित थियो । सबै जनताहरू सुख पूर्वक बाँचिरहेका थिए । सन्तान संरक्षण गर्नपट्टि लाग्दा विश्व मातृसत्ताबाट पितृसत्तामा परिवर्तन भयो । पुरुषविना गर्भ नरहने कुराले पुरुषहरूले आफूलाई श्रेष्ठ ठानी नाइके बन्दै गए । महिला हिंसा सुरु भयो । मानिसहरूमा लोभ बढ्दै गएकाले मान्छेविचमा भेदभाव पनि बढ्दै गयो । कालक्रममा मर्त्यलोकको तत्त्व

विश्लेषण हुन थाल्यो । आसुरी शक्तिले उन्मत्त भएका मानिसहरूमा आलसीपन बढ्दै गयो र मानिस जुवा, तासमा रमाउन थाले । नोकरचाकर राख्ने चलन सुरु भयो भने विश्व सामन्ती युगमा प्रवेश भयो । विश्व यातनागृह जस्तो बनाएर राजाहरू राज्य गर्न थाले । विद्रोह नै लोकको मुख्य कुरा बन्न थाल्यो । विश्वमा अन्याय, अत्याचार, शोषण बढ्दै गयो । गरिबहरूको उद्धार गर्ने देखावटी खेती गरेर सामन्तहरू कपटी र कृपण व्यवहार गर्न थाले । स्वर्ग र नरकको कल्पना गरेर भ्रमको खेती गरी राज्य सञ्चालन अगाडि बढेको विषयवस्तुलाई यस गुम्फनमा प्रस्तुत भएको छ ।

चतुर्थ गुम्फन इतिहासको चित्रण गरेका छन् । सामन्तीहरूका विरुद्धमा वीरहरूले लाठी बर्साउन थाल्छन् । चन्द्र, सूर्य, पृथ्वी, आकाश आदि जति समयसम्म रहन्छन्, त्यति समयसम्म आर्य सभ्यता राख्नुपर्छ भनी लोकभरि भन्डा फरफराउन थालियो । विश्वमा जाति युद्ध प्रारम्भ हुँदा जाति संहार चलन थाल्यो । सेता र कालाबिचको द्वन्द्व बढ्दै गयो । पश्चिमी सभ्यताले साम्राज्य फैलिएपछि द्वन्द्वले विराट रूप लियो । महापुरुषहरूका विचार ओभेलमा परेकाले विश्वमा अज्ञान बढ्दै गयो । गरिब, दुःखी, अदनाहरू दिनदिनै मारिए । धन र वैभवले मात्तिका व्यक्तिहरूले श्रमजीवीहरूमाथि अत्याचार बढाउँदै गए । मानवता हराउँदै गयो । अन्त्यमा श्रमजीवी वर्गले नै कडा सङ्घर्ष गरेर सामन्ती युगको पनि अन्त्य गरेको विषयवस्तुलाई यस गुम्फनमा व्यक्त गरिएको छ ।

पञ्चम गुम्फनमा समयको महत्ता दर्साउँदै प्रकृतिको चित्रण गरिएको छ । समयको गति अविरोध बग्छ । समय परिवर्तनशील भए पनि सत्य अपरिवर्तनशील छ तर विश्वलाई भने युद्धले परिवर्तन ल्याउन सक्छ । प्राचीन कालमा ऋषिमुनिहरू पीपलको फेँदमा बसेर तपस्यामार्फत ज्ञानको ज्योति बाल्थे । छेउमा तुलसी कालीगण्डकीको तीरमा आराधना गर्दै माला थप्थिन् । स्वर्णिम सेता हिमालहरूले पृथ्वी उज्यालो पार्थे । पानीले पृथ्वीलाई हराभरा बनाएजस्तै विपत्तिमा पनि प्रेम स्वच्छ भइरहन्छ । प्रकृति नै खुल्ला किताब भएकाले यसबाट मानवले गोप्य ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ । मान्छेको आकृतिमा जन्मेर मात्र केही हुँदैन, सबैमा सहृदयता र सद्भाव साट्न सक्नुपर्ने विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी नै आफ्नो देशलाई सिङ्गो घर र देशमा बस्ने सबै जनतालाई दाजुभाइ ठान्नुपर्छ । तारा छुने लक्ष्य लिएर अगाडि बढ्नु पर्छ । सर्वोच्च शिखर सगरमाथाको देशमा जन्मेर असल कार्य गर्न अग्रसर हुनुपर्छ । नेपाल देश पहिला विखण्डित अवस्थामा स्वार्थी राजाहरूले राज्य गर्थे । सुखका पछि दगुर्दा जनताका अगाडि राजाहरूको छवि गुमेको अवस्थालाई पनि कविले

चित्रण गरेका छन् । संसारमा नेतृत्व गर्नेले सधैं जीत हासिल गरेको छ । वर्गीय युद्धमा मर्ने जनता नै भएकाले यस्ता युद्ध हुनुहुँदैन भन्ने विचारका साथ यो गुम्फन समाप्त भएको छ ।

सिर्जना भएको वस्तुको नाश निश्चित हुने कुरा प्रकृतिको नियम हो । राजा-राजाबिचमा युद्ध वैमनश्य बढ्न थाल्छ । परिश्रमले नै अमृत हात लाग्छ भनेभैँ भूमिपत्र पृथ्वीनारायण नेपाललाई एक सुन्दर स्वर्गभैँ राष्ट्र बनाउन राष्ट्रनिर्माणमा लागे । थुंगाहरूलाई एकसूत्रमा उन्दा ठूलो माला बनेभैँ पृथ्वीले विखण्डित राज्यलाई अखण्ड राज्य बनाए । विदेशीहरूसँग मित्रता कायम गरी सन्धि गरे । जलमा गुलाफ फुलेभैँ एउटा सिङ्गो राष्ट्र नेपाल विश्वमा चम्कियो भन्ने विषयवस्तुमा नै यो गुम्फन केन्द्रित रहेको छ ।

१९७२ मा सुगौली सन्धिमाफत नेपालको किल्ला निक्यौल गरियो । नेपालले आफूले जितेका केही भूभाग गुमाउनु पर्‍यो । सहिदको अपमान गरेर युद्धलाई विश्राम गर्ने नाटकको अन्त्य गरियो । सुगौली सन्धिको नाममा गोर्खालीहरूलाई गोर्खे लौरी लगाएर वीरभूमिको उपहास गरियो । जनताका विरुद्धमा घात गरेर शासकहरूले अर्काको अधीनमा रही नीति नियमहरू बनाए । जनताहरूले चम्किलो खुकुरी दापभिन्न हालेर शिर भुकाउँदै वीरता त्यागेर भक्तिमार्गमा लागे । सारा पुँजी ज्ञानविज्ञानतिर लगाइयो । विश्वमा पुँजीवादी मान्यताले आफ्नो वर्चस्व देखाएको बेला मजदुरहरू एक जुट भएर श्रमको मूल्य स्थापित गराउन लागि परे । धर्म र आस्तिकता हराउँदै विश्वमा अधर्म र नास्तिकता बढ्दै गयो । फटाहारको वर्चस्व बढ्दै गएको जस्ता विषयवस्तुलाई यस गुम्फनमाफत व्यक्त गरिएको छ ।

समयको अन्तरालसँगै पुँजीवादको अवसान भई साम्राज्यवाद लम्किएपछि शोषण, अन्याय, अत्याचार बढ्दै गयो । न्याय, मुलुकका सम्पत्तिमाथि हस्तक्षेप गरी जनताहरूलाई निराश बनाएर राज्य सञ्चालन हुन थाल्यो । जनताका आस्थाहरू कुल्चँदै व्याधाजस्तो प्रवृत्ति देखाएर शासकहरू अगाडि बढ्न थाले । शोषणलाई खप्न नसकी जनताहरू जुर्मुराएर उठे र देशमा जनक्रान्ति भयो । गोठाला, हली, किसान, मजदुर सबै एक ढिक्का भएर शान्तिको लहर फैलाउन सङ्घर्षमा उत्रिए । संसारमा सद्ज्ञान व्युँझाउने वस्तु भनेकै ज्ञान हो । उत्पीडित जनताहरू सचेत भएर क्रान्ति गरी आस्थालाई उठाउन लागि परे । कलियुगमा एकता नै सबैभन्दा ठूलो शक्ति हो भन्ने बुझेका जनताहरूले देशमा क्रान्तिको आगो दन्काए । भटारो नहानी फल नभरेभैँ गरिब, पीडित, मजदुर, श्रमिकहरूले आफ्नो हकका लागि सङ्घर्ष नगरी देश परिवर्तन हुँदैन भन्ने बुझे । देशलाई खण्डित बनाउन चाहने व्यक्तिहरूले धर्म, रङ जाति आदिका आधारमा भेदभाव बढाए । विश्वमा जाति, धर्म र रङका आधारमा घमसान युद्ध भयो । नेपालमा पनि क्रान्ति सुरु भयो । यस क्रान्तिले

नेपालमा पनि परिवर्तन ल्याउने आशामुखी स्वर व्यक्त गर्दै कविले हाम्रो नेपाल आकारले सानो भए पनि कहिल्यै बाँफो हुँदैन, सधैं हराभरा नै रहन्छ भन्दै आशावादी स्वर व्यक्त गर्दै खण्डकाव्य पूर्ण गरेका छन् ।

४.४ 'वीरभूमि' खण्डकाव्यको विचार

वीरभूमि खण्डकाव्य मार्क्सवादी चिन्तनमा आधारित आठ वटा गुम्फनमा रचिएको खण्डकाव्य हो । यस खण्डकाव्यमा कविले नेपाल राजतन्त्र युगबाट गणतन्त्र युगमा प्रवेश गरिसकेको सङ्क्रमण कालको देशको स्थिति, जनताको जोस, समाजमा प्रकट भइरहेका जनभावना, नेताहरूको स्तर, अस्ताउन लागेका शक्तिहरूको मनोदशा, समयको गतिशीलता, नेपाली वीरता, स्वाभिमान, देशभक्ति, ऐतिहासिक गौरव, एकत्वको भावना, वर्गीय द्वन्द्व, जातीय द्वन्द्व,, परिवर्तनमुखी चाहना, मानवतावाद, लोकतान्त्रिक समाजवादी राष्ट्र निर्माण आदि विचारहरूलाई प्रस्तुत गरेका छन् । समाजमा रहेका विकृति र विसङ्गतिलाई केलाउँदै सामाजिक उत्थानको चाहनाका साथै आर्य अनार्यका द्वन्द्व, सभ्यताको सभ्यताहरूको उत्थान पतन, प्राकृतिक चित्रण, नेताहरूको स्वभाव, लैङ्गिक विभेद, क्रान्तिकारी भावना, आदिको चित्रण गरेका छन् । तेस्रो परिच्छेदमा कला-साहित्यसम्बन्धी मार्क्सवादी सिद्धान्त स्थापित गरिए तापनि सो सिद्धान्तअनुसार सोभो विश्लेषण सम्भव देखिँदैन । त्यसैले मार्क्सवादी मान्यतालाई छोएर काव्यमा प्रयुक्त भाव वा चिन्तनको निम्नानुसार विभिन्न उपशीर्षकमा अध्ययन गरिएको छ :

४.४.१ सामाजिक परिवर्तनको चाहना

साहित्य समाजको सापेक्षतामा निर्माण हुन्छ र त्यो समाजको यथार्थको प्रतिबिम्बनका रूपमा स्थापित रहेको हुन्छ भन्ने मार्क्सवादी मान्यता रहेको छ । समाजका व्यक्तिहरूको यथार्थ अवस्था, सामाजिक शोषण, अन्याय, समाजका विविध पक्षको चित्रण आदि साहित्यमा हुनुपर्दछ । समाजमा भएका शोषण, अन्याय, अत्याचार विरुद्ध शोषित जनताले आन्दोलन गरी देशमा परिवर्तन ल्याउने चाहना प्रकट भएको हुन्छ । सर्वहारा पक्षमा साहित्य केन्द्रित हुनुपर्दछ ।

वीरभूमि काव्यमा पनि जवालीले समाजका समस्याहरू देखाउँदै सामाजिक परिवर्तनको चाहना राखेका छन् । वर्तमान समयमा नेपालको अवस्था, पृथ्वी कैयौं पीडाहरूले छटपटाइरहेको अवस्था, वर्तमान समयमा देशमा हत्या, हिंसा, अत्याचार, विभेद,

बढ्दै गएको अवस्थालाई देखाउँदै कविले सबै पुराना मान्यताहरूलाई भत्काएर नयाँ मान्यता स्थापना गर्नुपर्ने विचारलाई यसरी व्यक्त गरेका छन् :

तस्मात् लाग विनाशतर्फ दुखको आँटेर सत्कार्यले
भत्काऊ जग यो नयाँ भवनका निर्माणका स्वार्थले
आस्थालाई उठाइ उच्च गर है बिसेर सारा दुःख
सङ्घे शक्ति भनिन्छ, शक्ति नभए बल्दैन आगो तक (अष्टम गुम्फन : ७) ।

सामाजिक समस्याहरूबाट देश विक्षिप्त बन्दै गएको, निरङ्कुशताले देशमा विभिन्न समस्याहरू जन्माएको, क्रान्तिको विगुल घन्किँदा नेपालीहरूले भोग्नुपरेको दुर्दशा, वर्तमान समयमा देश भित्रबाहिर सबैतिर खोक्रिँदै गएको अवस्था, निरङ्कुशताले नेपाली जनतामाथि गरेको शोषण, अन्याय र अत्याचार, धर्तीमाथि शोषकहरू अधिकार जमाउन भाइभाइमा युद्ध भइरहेको यथार्थ, मानवलाई मानवता हुनुको बोध गराउँदै मानव भएर मानिसले आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्नु भन्ने मात्र हाम्रा आकाङ्क्षाहरू पूरा हुन सक्छन् भन्दै आजका स्वार्थी, अविवेकी र अर्काको इसारामा हिँड्ने शोषकहरूलाई व्यङ्ग्य गरेर कवितामा मानवतावादको पाठ सिकाउने काम गरेका छन् । सामन्तहरू बाहिरी रूपमा दरिद्र गरिबहरूको उद्धार गर्ने खेती गरेर गरिबहरूलाई फसाउँदै कपटी व्यवहारले गरिबहरूको श्रम चुसेर शोषण गरिरहेको कुरालाई कविले काव्यमा यसरी चित्रण गरेका छन् :

दुःखी दरद्रका निमित्त समाधि अब कस्छु म
बिना स्वार्थ बिना भोक लोक उद्धार गर्छु म ॥ (तृतीय गुम्फन : २२)

वर्तमान समयका मान्छेका विवशताहरू, मानवीय शरीर भए तापनि निष्प्राणजस्तो अवचतेन वस्तुजस्तै जीवन बिताउनु पर्दा कविका मनमा उठेका भाव वा विचारलाई पनि उनले काव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् । हाम्रो समाजका व्यक्तिहरूको व्यवहार र क्रियाकलापलाई चित्रण चित्रण गर्दै समाजका व्यक्तिहरू दिनानुदिन स्वार्थी, क्रूर र हत्याधारी बन्दै कर्मविहीन जीवन बाँचिरहेको सन्दर्भलाई कोट्याउँदै मानव जीवन पाएर पनि मानवले निकृष्ट जीवन बिताइरहेका मानवहरूलाई क्रान्ति बिना देशमा शान्ति हुँदैन । त्यसैले बहादुर र गोर्खाली भनेर चिनिएका पुर्खाहरूको इतिहासलाई जीवन्त बनाउँदै गोर्खालीहरूले समाजको परिवर्तन गर्नका लागि र नेपाललाई एउटा स्वर्गको टुक्राका रूपमा बनाउन सबै नेपालीहरू जुट्नु पर्नेपर्ने भावलाई कविले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

सिङ्गो एक बनाउँला हृदयको आकाश नेपालको
प्यारो सुन्दर स्वर्गभैँ गहकिलो आभोग स्वातन्त्र्यको
पुर्खाको दरिलो जगात भरिलो आधार लावण्यको
नेपाली जनको अखण्ड मनको छाती इलावर्तको ॥ षष्ठम फुम्फन, १२)

देशमा अशान्ति, युद्ध र हिंसाको स्थिति दिनानुदिन बढिरहेको छ । सहरिया वातावरण कुरूप बन्दै गएको छ । समाजमा सामाजिक विभेदता, पुरुषहरूले हामीबिना नारीहरूले सन्तान उत्पादन गर्न सक्दैनन् भन्ने ठानेर नारीहरूलाई शोषण र अत्याचार गर्ने कार्यको विरोध गर्दै नारीहरूको उत्थानको वकालत पनि उनले काव्यमा यसरी गरेका छन् :

बीजाधान बिना पुंष रहन्त गर्भ यो बुभी ।

अनि ता पुरुष श्रेष्ठ भनी दुन्दुभि गर्जिए ॥ (तृतीय गुम्फन : ७) ।

आजका हरेक व्यक्ति अस्तित्व रक्षा गर्न युद्ध गरिरहेका छन् । सच्चा प्रेम प्राप्त गर्नका लागि मानिसले युद्ध भोगिरहनु परेको छ, भन्दै मानिसले आफ्नो अस्तित्वको रक्षा गर्न समयसंग युद्ध गरिरहनु परेको याथार्थिक वास्तविकता, वि. सं. २०४६ पछि देशमा अराजकता बढ्दै गएको, हत्या, हिंसाले उग्र रूप लिएको र कैयौं निर्दोष जनताहरू मारिनु परेको अवस्था, मान्छेले विश्वास हराउँदै गएको अवस्था, क्रूरता, दमन र अहङ्कारले गर्दा मानिसले पशुसमान कार्य गर्न थालेको, गरिबहरूमाथि खेलबाड गरेर उनीहरूमो पौरखमा पौडिँदै शोषकहरू आलसी, अल्ल्छी बनेर जुवा र तासमा अल्मलिएको अवस्था, नैतिकता, मानवता सबै गुमाएर छुद्र स्वार्थमै भुलेकाले नेपाल देश टुक्राटुकामा विभाजित गरी आनन्द लुटेको सामाजिक स्थितिलाई विद्रोहबाट हटाउनु पर्ने कुरालाई लाई कविले यसरी चित्रण गरेका छन् :

न ता मानवता बाँच्यो न आस्थाको कुनै भ्रूण

न युद्धको कुनै नैतिकता बाँच्यो कुनै व्रण । (पञ्चम गुम्फन : २१)

यसरी कविले काव्यमार्फत समाजमा मानवता, आस्था, नैतिकता हराउँदै गएको, शाषकहरू छुद्र स्वार्थमा अल्भिएर विखण्डित अवस्थामा पुगेका, दरिद्र विचारलाई लिएर कामचोर र अल्ल्छी भएर बाँचेका नेताहरूको स्वार्थप्रवृत्तिलाई देखाएका छन् । काव्यमा कविले समाजको यथार्थ चित्रण गर्ने क्रममा समाजमा देखिएका विभिन्न प्रकारका विकृति तथा विसङ्गतिहरूलाई केलाउँदै समाज सुधारको चाहना राखेका छन् ।

४.४.२ देशप्रेमको भावना

हरेक साहित्यकारले आफ्नो देशप्रति माया ममता दर्साएका हुन्छन् । देशका प्राकृतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, ऐतिहासिक पक्षको चित्रण गर्दै ती पक्षहरू बारेमा गौरव गाउनु देशप्रेमको भावना हो ।

प्रस्तुत **वीरभूमि** काव्यमा कविले आफ्नो देशप्रति अगाध माया, ममता दर्साउँदै नेपाल एउटा स्वर्गको टुक्रा हो । यसको संरक्षण, सम्बर्द्धन र विकास गर्नुपर्ने कुरा बताएका छन् । आफ्नो देश वा राष्ट्रलाई बचाउन पुर्खाहरूले जति वीरता र शक्ति प्रदर्शन गरेका थिए, त्यो इतिहासलाई जीवन्त राख्नुपर्ने कुरा यसरी बताएका छन् :

ढिक्का एक पहाडका शिशुहरू जो आत्मरक्षाकन
चम्काइ रहनन् डटेर खुकुरी बैरीहरू नाशन
गर्लान् जीवन गीत गाइ नभमा जो प्रातःका खञ्जभैँ
त्यै आलोक जुटाइ साम्यपथमा आभोग ऐश्वर्यभैँ ॥ (षष्ठम गुम्फन : १४)

विदेशी नीति लिई विभिन्न खाले सन्धिले राष्ट्रको अहित हुन्छ । इतिहासमा यस्ता सन्धिले नेपालीहरूले धेरै भूभाग गुमाउनु परेको यथार्थ हामीसँग जीवन्त छ । त्यसैले देशको विखण्डन गर्नका लागि देशमा जाति, धर्मका नाउँमा युद्ध मच्चाउँदै देशलाई टुक्र्याउने षड्यन्त्र हुँदैछ, यसलाई रोक्नुपर्छ भन्ने देशभक्तिपूर्ण आह्वान कविले काव्यमा यसरी गरेका छन् :

सन्धि पाश बनाएर गोर्खे लौरी लगाइयो
गौरङ्ग जालमा माछा युद्धको अवसान भो । (सप्तम गुम्फन : ४)

नेपाल देश वीरहरूको देश हो । निश्चल र निष्कट मन भएका वीरहरूको निवास रहेको यो देशका जनताहरूको व्यवहार पनि असल रहेको छ । आफ्नो देशप्रति गौरव गर्दै हामीले देशलाई बचाउन कम्मर कसेर अगाडि बढ्नु पर्छ । हाम्रा देशमा जनक, सीता, व्यास, पाणिनी आदिको जन्म भएकाले हामी सबै नेपालीहरूले समान विचार लिएर बाँच्नु पर्छ । प्रत्येक नेपालीहरूले अनुभूति गर्न सक्ने र प्रत्येकले मिलेर एउटै स्वर निकाल्न सक्ने किसिमको वातावरण हुनुपर्छ भन्ने कुराको कविले सङ्केत गरेका छन् । विश्वका जुनसुकै कुनामा बसे पनि एकै किसिमको देशभक्तिपूर्ण कार्य हुनुपर्छ भन्दै उनले भनेका छन् :

सद्भाव एकै स्वविचार एकै
नारीपुरुषमा सहभाव एकै

सम्पद्विपद्मा नठुलो नसानो

होचो हुँदा कोही नहोस् अचानो ॥ (प्रथम गुम्फन : २४)

नेपाल राम्रो फूलबारी हो । यसैलाई आकाशजस्तै सिँगार्नुपर्छ भन्ने भावना मनमा सजाइराख्नु पर्दछ । अगला स्वर्णिम हिमालहरूले नेपाललाई विश्वमा चिनाएको छ । यसरी नै कर्णाली, कोशी, गण्डकी, मेची, काली जस्ता नदीहरूमा बगेका स्वच्छ जलजस्तै निर्मल विचार लिएर प्रशन्न मनले देशको रक्षा गर्न सबै नेपालीहरू एक जुट हुनुपर्ने विचार काव्यमा व्यक्त भएको छ । कयौँ तीर्थहरूले युक्त नेपालको श्रद्धा हराउन लाग्दछ । प्राकृतिक रूपमा रहेका यस्ता तीर्थस्थललाई सधैं निखिल र केन्द्र मानेर जोगाउनु पर्छ भाव पनि काव्य व्यक्त छ । नेपाल एउटा सिङ्गो माला हो । यसलाई जोगाएर राख्नुपर्ने भावलाई कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

नेपाल राम्रो प्रिय फूलबारी

सिँगार्छु आफैँ नभमा चहारी

विचारको यै लटरम्म बाली

सजाइ राखूँ मन हुन्न खाली (चतुर्थ गुम्फन : २९)

यसरी **वीरभूमि** काव्यमा कविले नेपाल एक सुन्दर देश हो । प्राकृतिक, सांस्कृतिक रूपले भरिपूर्ण यो देशमा जन्मिएपछि आफ्नो देशको माया सबैले गर्नुपर्छ । पिता पुर्खाले जोगाएको देश नेपाललाई वर्तमान समयमा पनि सबै नेपालीहरू मिलेर जोगाउन सके मात्र भविष्यका सन्ततिहरूको बासस्थल सुरक्षित हुन्छ भन्दै देशभक्तिको भावना प्रस्तुत गरेका छन् ।

४.४.३ मानवतावादी चिन्तन

यस धर्तीमा मानव भएर जन्मिएपछि मानवले मानवप्रति मानवोचित कार्य गर्नु पर्दछ । एउटा मानवले अर्को मानवको सुख, दुःखमा सहयोग गरेर हातेमालो गर्दै अगाडि बढ्नु नै मानवता हो । यही मानवतालाई आधार बनाएर साहित्यमा पनि कविले मानवतावादी चिन्तनलाई प्रस्तुत गर्दछन् ।

विश्वमा मानव भएर जन्मिएपछि मानवले आफ्ना कर्तव्य, भूमिका र दायित्वलाई बिर्सनु हुँदैन । समाजबाट सुविचार पलायन हुँदैन । मदले गर्दा मान्छेमा अहङ्कार बढेकाले मान्छे पशुतुल्य बन्दै गएको छ । विषय र भोगविलासमा मान्छेले जस्तासुकै नराधम कार्यहरू

पनि गरिरहेको छ । परोपकार भन्ने कुरा केवल भनाइमा सीमित भएको छ । समभावना समाजबाट लोप भएको छ । मानिसहरूमा लोभ, पाप, स्वार्थ बढ्दै गएकोले मानव मन दूषित बनेकाले मानवले आफूलाई आफैँले बुझेर यस्ता कार्यहरू त्याग्नु पर्ने मानवतावादी चिन्तन कविले काव्यमा व्यक्त गरेका छन् । वेद, धर्मशास्त्र, नीतिशतक, ज्योतिष, ज्ञान, विज्ञानका मानवोहित कुरालाई अँगाल्दै मानवले आफ्नो जीवनलाई सुख बनाउन सक्नुपर्छ । कर्मनिष्ठ भएर जीवन बाँचेमा मान्छेले मृत्युलाई जित्न सक्छ । दूषित मनलाई परिवर्तन गरेर प्यारो जीवनलाई सार्थक बनाएमा मात्र जीवन फुल्ल सक्छ, भन्दै जीवनलाई फुलाउने पर्ने मानवतावादी सन्देश कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

कफुल्लु पछि मुहारमा मखमली गुधौली गोदावरी
 भुल्लु पछि अरे मसान दिलमा आसाढको लाँकुरी
 प्यारो जीवन हुन्छ सार्थक भने बाँड्ने थिएँ क्यै अरु
 बत्ती मै न सरी प्रकाश पथमा हुर्केर आफैँ जलूँ ॥ (पञ्चम गुम्फन : ६)

नेपालीहरूलाई विश्वमा वीर भनेर चिनेका छन् । सत्यको मार्ग अँगाले न्यायी भएर जीवन बाँच्न सिक्नु पर्छ । बलभन्दा बुद्धि ठूलो हुन्छ । बुद्धिले एउटै वृक्षमा पनि अनेक तरहका फल फलाउन सक्ने भएकाले अहङ्कार र घमन्ड त्यागेर सरल र सुन्दर जीवन बिताउन सक्नु नै मानवको मूल लक्ष्य हुनुपर्दछ । कर्म नै मानवको धर्म र मान्छेभन्दा श्रेष्ठ प्राणी संसारमा अर्को छैन भन्ने भावलाई कविले यसरी वर्णन गरेका छन् :

मान्छे जाति सिवाय छैन भवमा सद्ज्ञान व्युँझाउने
 सोचौँ ज्ञान सिवाय छैन युगको आलोक झल्काउने
 जे भोग्यो उही मात्र सत्य बुझ यो पाइन्न अर्को जुनी
 जो उत्पीडित छन् उनैसँग हुनन् सङ्घर्ष सौदामिनी ॥ (अष्टम गुम्फन : ६)

मान्छेले नै भवमा सद्ज्ञान छर्न सक्छ । युगलाई प्रकाशमय बनाउने कार्य मान्छेकै हातमा छ । सत्यको मार्ग अँगालेर जीवन जिउन गाह्रो पर्छ तर पनि मान्छे भएर जन्मेपछि सत्कार्य, सत्कीर्ति फैलाउने, भोलिका सन्ततिलाई उपयुक्त वातावरण बनाइदिने काम आजका मानवहरूको कर्तव्य हो । त्यसैले सत्मार्गलाई अवलम्बन गरी जीवन चलाउने सकेमा मात्र मानव जीवन धन्य र सुखमय बन्ने भावसमेत कविले काव्यमा व्यक्त गरेका छन् ।

४.४.४ विश्वबन्धुत्वको भावना

विश्वमा मानवहरूलाई दाजुभाइ सम्भेरे सबैमा परोपकारको भावना राख्नु नै विश्व विश्व बन्धुत्वको भावना हो । एक-आपसमा सबै मिलेर विश्वलाई एउटा घर सम्भेरे विश्वका मान्छेलाई एउटै परिवार ठान्ने प्रवृत्ति राख्नु, विश्वमा सदाचार फैलाउनु, सत्कार्यमा लागेर विश्वको भलो हुने कार्य गर्नु नै विश्व बन्धुत्वको भावना हो ।

ज्ञवालीले प्रस्तुत काव्यमा विश्वमा भइरहेका युद्ध, आतङ्क, हत्या, हिंसा तथा वर्तमान विश्वमा देखिएका विसङ्गतिहरूको चित्रण गरेका छन् । विश्वमा जताततै आतङ्क मच्चिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा आतङ्कले मानिसहरूमा उब्जिएका समस्याहरूलाई विषयवस्तु बनाउँदै अन्तर्राष्ट्रिय विसङ्गतिप्रति तीव्र व्यङ्ग्य गरेका छन् । सबै देशका व्यक्तिहरूले आफ्नो देशलाई दुःख, सुखको घर सम्भेरे सबै देशवासीलाई दाजुभाइसमान व्यवहार गर्नुपर्छ । विश्वका हरेका देशका जनताहरूमा यस्तो खालको विश्व बन्धुत्ववादी विचार भएमा विश्व नै सुन्दर र सम्पन्न हुने कुरा बताएका छन्, जस्तै :

मेरो देश मलाई दुःख सुखको यौटै सिङ्गो घर

सारा बान्धव हुन् मुलुकका जे जाति जे हुन् थर

कोन्द्रो पार्नु हुँदैन प्यारा दिलको भन्थे नि नारायण

सन्तोषी हुनुहुन्न लक्ष्य जसले राख्दो छ तारा छुन ॥ (पञ्चम गुम्फन : ८)

देश नै सुखदुखको सिङ्गो घर हो । मानवमा सुखदुःख चक्रभैँ परिवर्तन भइरहन्छन् । मानवले सुखमा मात्तिने र दुःखमा आत्तिने काम गर्नु हुँदैन । सारा मानिसहरू जे जात र थरका भए पनि ती सबैलाई बन्धु सम्भेरे अगाडि बढ्नु पर्छ । दिल दुःखाउनु हुँदैन भन्दै कविले विश्व बन्धुत्वको भावना व्यक्त गरेका छन् ।

४.४.५ प्रकृति चित्रण

काव्यमा प्रकृतिका मनोरम छटाहरूको चित्रण गरिनु नै प्रकृति चित्रण हो । काव्यमा भाव वा चिन्तनलाई व्यक्त गर्ने कविले प्राकृतिक सम्बन्धी चित्रण गर्ने गर्छ । कवि प्रकृति चित्रणमा रमाउँदै मनमोहक प्रकृतिको चित्रण गर्दछ । यसै मान्यता अनुरूप कवि ज्ञवालीले पनि यस काव्यमा प्रकृति चित्रण गरेका छन् :

भगवानचन्द्र ज्ञवालीले प्रस्तुत खण्डकाव्यात्मक कृतिका विभिन्न गुम्फनहरूमा प्रकृतिको मनोरम चित्रण गरेका छन् । नेपाली उत्तर क्षेत्रमा रहेका सेता हिमालहरूको पङ्क्तिले नेपाल सुशोभायमान रहेको छ । ती हिमाली भेगबाट कयौँ नदीनालाहरू बगेका, विभिन्न स्थानमा रहेका तालतलैया, ती ताल तलैयाहरूमा हाँसहरूको ताँतीले भन् मनमोहक देखिने दृश्य, नेपालमा सर्वोच्च शिखर भएकाले विश्वमा हिमालको देश भनेर नेपाल चिनिएको, हिमालयमा पार्वती शिव तपस्यामा निमग्न रहेका आदि कुराहरूलाई दर्साउँदै कवि प्राकृतिक चित्रणमा रमाएका देखिन्छन् । ग्रह, नक्षत्र, जुन, तारा, चन्द्र, सूर्य, पृथिवी, वन जङ्गल आदिको स्वाभाविक चित्रण पनि काव्यमा गरिएको छ । यसरी नै विभिन्न ऋतुहरूको स्वभाव र ऋतुहरूमा हुने परिवर्तनलाई पनि कविले केही गुम्फनमा चित्रण गरेका छन् । यसरी नै प्रकृति खुल्ला पुस्तक हो जहाँबाट अनेकौँ ज्ञान लिन सकिन्छ । दूधजस्ता देखिने हिमालले पृथिवी सजिएको छ । माटो कहिल्यै पनि उब्जाउहीन हुँदैन । पृथिवी भनेकी उब्जाउ शक्ति दिने वस्तु हो । यसलाई जोगाउनु पर्छ । हिमालबाट प्रकाशमय ज्योति लिएर सूर्यले दिनभरि प्रकाश दिएकाले जगत उज्यालो भएको छ भन्दै कविले सन्दर्भअनुसार विभिन्न गुम्फनमा प्रकृतिको चित्रण स्वाभाविक रूपमा गरेका छन्, उदाहरणका लागि :

हाम्रो पुस्तक यै खुला प्रकृतिको पानासरी काख हो
भाषा हो सुनपङ्ख जे सुनचरी बोल्छन् स्वयं प्रीतिमा
खुल्छन् भाव बसेर कानन कुनै एकान्त वैरागमा
डुल्छन् देवपरी समान पुतली नाचेर शृङ्गारमा (पञ्चम गुम्फन : ४)

प्रकृति खुल्ला किताब हो । यसबाट मानवले अथाह ज्ञान प्राप्त गर्दछ । नेपालमा रहेका कैयौँ नदीनालाहरू, छरनाहरू, ताल, पोखरी आदिले नेपालको प्राकृतिक सौन्दर्य बढाएका छन् । एकान्तमा बसेर ज्ञानी, तपस्वीहरूले गुप्ततत्त्व खोजी गरेको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गर्दै मानव प्रकृतिबाट जन्मिएकाले प्रकृतिमा रमाउन सक्नुपर्छ । प्राकृतिक सौन्दर्यलाई नियालेर मानवले जीवन सुखमय बनाउन सक्छ । मानव र प्रकृतिबिचको सम्बन्ध तादात्म्य रहेको छ भनी काव्यमा प्रकृतिको चित्रण गरेका छन् ।

४.४.६ द्वन्द्व

द्वन्द्व भनेको विपरीत तत्त्वहरूबिच हुने अन्तर सङ्घर्ष हो । परस्पर विरोधी वस्तु वा शक्तिबिचको द्वन्द्वात्मक परिणामबाट संसार अगाडि बढेको छ । द्वन्द्ववादले के मान्यता राख्छ भने प्रत्येक वस्तुको मौलिक रूप हुन्छ । विकसित हुने प्राकृतिक स्वभावका कारण विस्तारै विकसित हुँदै जाँदा त्यसले आफ्नो विपरीत रूपलाई जन्म दिन्छ । जुन त्यसको प्रतिवादको रूपमा स्थापित हुन्छ । वाद र प्रतिवादका रूपमा सङ्घर्ष हुन्छ र समयक्रममा समन्वय भएर अगाडि बढ्छ भन्ने मान्यता मार्क्सवादीहरूको रहेको छ ।

जवालीले यस काव्यमा आस्तिक र नास्तिक, आर्य अनार्य, शोषक र शोषित बिचको द्वन्द्व, काला र गोराबिचको द्वन्द्व प्राचीन कालदेखि नै चलदै आएको र वर्तमान अवस्थामा पनि यी द्वन्द्वहरू समाजमा विद्यमान रहेका छन् । यस्ता द्वन्द्वले गर्दा गरिब, दुःखी, उत्पीडन जनताहरूले दुःख पाइरहेका छन् । स्वार्थीहरू इहलोक र परलोकको जाल बुनेर सोझा जनताहरूलाई फसाइरहेका छन् । मिश्र, सिन्धु आदि क्षेत्रमा भएको द्वन्द्वले अनार्य जातिलाई आर्य जातिले लखेटेर विश्वको मुहार फेरेर आर्य जातिको नाम गौरव भएको अवस्थामा विश्वमा पुनः युद्ध मच्चाएर अनार्य जातिले जाति संहार नै एक मात्र उपाय सोचेर विश्वमा आर्य जातिको नर संहार गरेको कुरालाई कविले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

सहस्रौं वर्षका किल्ला तोडिए मिश्रमा पनि

अनार्य जातिलाई नै लखेट आर्यले अनि ॥ (चतुर्थ गुम्फन : १)

सामन्ती वर्गले तल्लो वर्गमाथि गरेको अत्याचार, शोषण र पीडालाई प्रस्तुत गर्दै कविले शोषक र शोषितबिच पनि प्राचीन कालदेखि नै द्वन्द्व रहेको सङ्केत गरेका छन् । जाति, धर्म, भेदभावका नाममा शोषकहरूले तल्लो वर्गका मान्छेलाई धेरै दुःख दिएर अन्त्यमा शोषकहरूले राज्य चलाएपछि गरिबहरूले साह्रै पीडित बनेर जीवन यापन गनुपरेको यथार्थलाई कविले काव्यमा यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

दीनका दीनतासाथ खेलबाड गरीकन

माँतेर सोखमा लागे शक्ति वैभव शालिन ॥ (चतुर्थ गुम्फन : २०)

काट्यो मानवता, भोक जाग्यो नृशंस कर्ममा

पैसाका खेलमा लाग्यो, नाना भोग समाधिमा ॥ (चतुर्थ गुम्फन : २२)

प्रकृति परिवर्तनशील भएकाले प्रकृतिमा लय र सृष्टि दुवै कुरा हुँदाहुँदै पनि युगौं अधिदेखि आस्तिक र नास्तिकविच द्वन्द्व भइरहेको र आस्तिकलाई नास्तिकले जितेपछि सत्य भन्ने कुरा विश्वमा हराउँदै गएको यथार्थलाई कविले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

प्रकृति नै परिवर्तनशील छ
प्रकृति मै लय सृष्टि दुवै बुझ
अधिक दर्शन छन् तर भौतिक
कति भए खलु दर्शन आस्तिक (द्वितीय गुम्फन : २४)

यसरी कवि ज्ञवालीले विश्वमा रडका आधारमा काला र गोराविचमा भएको द्वन्द्वलाई पनि प्रस्तुत गरेका छन् । मान्छेले मान्छेसँग नै शत्रुता गाँसेर युद्ध गर्नाले जाति जातिविचमा विभेद पैदा भएको, पशुहरू बरु आफ्ना स्वजातिमा माया गर्छन् तर मानिसले मानिसमा माया नगर्नाले मान्छे पशुभन्दा पनि निकृष्ट बन्दै गएको र यस्तो द्वन्द्वले अन्त्यमा कैयौं मानिसहरूले जीवन समाप्त गर्नुपरेको वास्तविकतालाई पनि काव्यमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

बरु ता पशुको माया पोखिइन्छ स्वजातिमा
मान्छेमा किन हो लाटो रिस हुक्यौं अकासिँदै (तृतीय गुम्फन : १४)

यसरी आर्य-अनार्य, शोषक-शोषित, गोरा-काला, नास्तिक-आस्तिकविचको द्वन्द्वले गर्दा विश्व द्वन्द्वको चपेटामा भासिँदै गएको र यस्ता द्वन्द्वले मानिसहरूको विनाश निम्तएका भाव वा विचारलाई कविले यस काव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

४.४.७ भौतिकवादी विचार

भौतिक अस्तित्वलाई आदि तत्त्व मान्ने दर्शन भौतिकवादी दर्शन हो । संसार र ब्रह्माण्डको उत्पत्ति कुनै अभौतिक विचार वा चेतनाका कारण नभई कुनै न कुनै भौतिक वस्तुको विशिष्ट परिवेशमा आएको रूपको परिवर्तनलाई मान्ने दर्शन भौतिकवादी दर्शन हो । मार्क्सवादीहरू यो लोकभन्दा परलोकको अस्तित्वलाई स्विकारेका छैनन् र पुनर्जन्मको अवधारणालाई पनि स्विकार्दैनन् ।

मार्क्सवादीहरू भौतिकवादमा विश्वास राख्छन् । मार्क्सवादी चिन्तनअनुसार लेखिएको यस काव्यमा पनि कविले भौतिक वस्तु नै सत्य हो । चराचर दृश्य जगत् नै सत्य हो ।

काँतर र स्वार्थीहरू मिलेर सिधा जनताहरूलाई अन्धकारमा राखेर इहलोक र परलोकको जाल बुनेको यथार्थलाई कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

तब त काँतर स्वार्थीहरू मिली
जगत जाल बुने परलोकको
अनि त सर्वसुधा जनताकन
मत जुवासँग नारिदिए हुन । (द्वितीय गुम्फन : २९) ।

विश्वमा सामन्तीयुग आएपछि सामन्तीहरूले भ्रमको खेती गरेर जनतालाई अन्धकारमा राखेका थिए । उनीहरूले जनताहरूलाई स्वर्ग र नरकको भुटो खेती गरेर भ्रम फैलाएको विषयवस्तु दर्साउँदै कविले संसारमा इहलोक, परलोक, स्वर्ग, नरक केवल भ्रम मात्र हुन् । शोषकहरूले आफ्नो पेट भर्नका लागि गरिएका जालजेल हुन् । यस्ता कुराहरूको विश्वास नगरी यो संसारलाई नै सत्य ठान्नुपर्छ । रुढिवादी परम्परा केवल भ्रम हो । प्रत्यक्ष कुरालाई मात्र विश्वास गर्नुपर्छ । आँखाले देख्न नसकिने अप्रत्यक्ष वस्तुका पछाडि लागेर कहिल्यै पनि मानव जीवन सुखयम बन्न सक्दैन । त्यसैले भौतिक वस्तुलाई नै सत्य सम्भेर अगाडि बढ्नुपर्छ भन्ने भाव यसरी व्यक्त गरेका छन् :

कथित स्वर्ग र नर्क कतै छ र ?
रसिक लुब्धकको अब के भर ।
जसरी चल्दछ भाँडहरूको कथा
त्यसरी नै शुरु भो भ्रमको कथा (तृतीय गुम्फन : २५) ।

मान्छे जातिले सद्ज्ञान व्युँझाउन सक्छ । ज्ञान नै युगलाई प्रकाशमय बनाउन सक्छ । हामीले जे भोग्छौं त्यही मात्र विश्वमा सत्य छ । चौराखी लाख जुनी पाइन्छ भनेर स्वार्थीहरूले केवल भ्रम फिँजाएका हुन् । यसका पछि लाग्नु हुँदैन । अर्को जुन पाइँदैन । त्यही यही मानव जीवनबाट नै सङ्घर्ष गरेर आफ्नो हक प्राप्त गरेर जीवन जिउनु पर्छ भन्दै कविले काव्यमा भौतिकवादी चिन्तनलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

४.४.८ राष्ट्रवादी चेत

राष्ट्र, राष्ट्रियता, कला, संस्कृतिप्रतिको अगाध श्रद्धा नै राष्ट्रवादी चेत हो । आफू जन्मेको, हुर्केको र आफ्नो जीवन यापन गर्ने थलोका रूपमा चिनिएको देश नै आफ्नो देश

हो । यसलाई जोगाउनु सबै देशवासीको कर्तव्य हुन जान्छ । सबै देशवासीले आफ्नो जाति, संस्कृति, भाषा, भेषभूषा आदिको माया गर्नुपर्छ र हाम्रा संस्कृतिका धरोहरहरू, धार्मिक सम्पदाहरू, नदीनाला, छहरा आदिको संरक्षण गर्नुपर्छ ।

भगवानचन्द्र ज्ञवालीले **वीरभूमि** खण्डकाव्यमा राष्ट्र, राष्ट्रियता, राष्ट्रिय संस्कृतिप्रति श्रद्धा गर्नु पर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । राष्ट्रियता, जातीयता, संस्कृति तथा वीरताका स्वरहरू प्रस्तुत गर्दै राष्ट्रलाई जोगाउनु पर्ने सन्देश व्यक्त गरेका छन् । नेपाल देश र नेपाली जातिको गौरवलाई उनले काव्यमा दर्साएका छन् । नेपाल र नेपालीको राष्ट्रिय वीरता, मानवीय धर्म, वीरताको इतिहास, अतीत र वर्तमान, राष्ट्रिय जीवन लगायत सगरमाथा, नदीहरू, हिमाल, गाउँबेसी, धार्मिक स्थल र मातृभूमिको मुक्तकण्ठले प्रशंसा, महिमा र चित्राङ्कन गर्दै हरेक नेपालीले आफ्नो देश, संस्कृति, राष्ट्रियतालाई बचाउन जस्तोसुकै विघ्नबाधासँग लड्न सक्नु पर्ने भाव व्यक्त कवि ज्ञवालीले काव्यमा प्रकट गरेको छन् । नेपालको गौरवलाई उच्च राख्न सके मात्र हाम्रो गौरव उच्च हुने भावलाई प्रस्तुत गर्दै ज्ञवालीले नेपाली संस्कृति, प्रकृति, इतिहास, वीरता, महानता र सरलता अत्यन्त प्यारो छ, त्यसैले विश्वका सामु नेपाली भनेर चिनिने यी कुराहरू जोगाएर अगाडि बढ्नुपर्ने भावना व्यक्त गरेका छन् । त्यसै गरी कविले नेपालको भौलोगिक रूप हिमाल, पहाड र तराई रहेको र ती स्थानमा बस्ने मानिसहरू बाहिरी आवरणमा भिन्न देखिए पनि भित्री रूपमा चाहिँ सबै हामी नेपाली एक हौं भन्ने भावना यसरी व्यक्त गरेका छन् :

नेपालका मानव हौं समान

ती चन्द्रसूर्जे जसको निसान,

मैदान पहाड हिमालका ती

हौं छत्रछाया मनि एकजाति ॥ (प्रथम गुम्फन : २५) ।

विश्वमा चन्द्र र सूर्य समान तेज र शूरता भएका हामी नेपाली सगरमाथाको कागमा रमाउन पाएका छौं । विभिन्न जातजाति, भाषाभाषी, संस्कृति, भेषभूषा भएर पनि नेपालीहरू एक भएर बसेको कुरालाई प्रस्तुत गर्दै कविले पुर्खाले गरेका सबै कार्यहरूप्रति श्रद्धा र आस्था राख्दै पुर्खाहरूको धर्म थाम्दै आफ्नो राष्ट्रप्रति आस्था राख्नुपर्छ भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् ।

४.४.९ ऐतिहासिक चित्रण

विगतको इतिहासमा पुर्खाहरूले देखाएको वीरता र शूरतालाई बुझेको वर्तमानका मानिसहरूले भविष्यको देशको रेखाङ्कन कोर्नुपर्छ भन्ने मान्यता कविको छ । कविले विश्वको इतिहासलाई देखाउँदै आदिक कालदेखि वर्तमानसम्मको इतिहासको चित्रण काव्यमा गरेका छन् ।

ज्ञवालीले खण्डकाव्यमा इतिहासको चित्रण गर्दै भविष्यको मार्ग रेखाङ्कन गरेका छन् । युग र चराचरको गति स्थिर हुँदैन । अन्धकारका चुचुरा जति उठे पनि अन्त्यमा सबै खाडलमा परिणत भएका छन् । आदिम कालमा आमाले जन्म दिएर आमाकै शासनमा यो सृष्टि उत्पत्ति भएको थियो तर पछि गएर आमाहरू सन्तानको लाननपोषणमा अल्मलिँदा पुरुषहरूले बाहिरी काम गर्न थालेपछि मातृसत्ता पितृसत्तामा परिणत भएको, पुरुषहरूले आफूहरू बिना गर्भ नरहने कुरा बुझेपछि पुरुषहरूमा हामी श्रेष्ठ हौं भन्ने घमण्ड गर्जिँदै उनीहरूले शासनको बागडोर आफ्नो हातमा लिएको इतिहासलाई पनि कविले खण्डकाव्यमार्फत अभिव्यक्त गर्दै इतिहासको चित्रण गरेका छन् ।

समय परिवर्तनका सन्दर्भमा कविले आदिम मातृतन्त्री युग, पितृसत्ता, दासप्रथा, जात, वर्ण आदिको द्वन्द्व, सामन्ती व्यवस्था, पुँजीवाद, समाजवाद आदिका साथै प्राचीन मान्यताका चार युगहरू सत्य, त्रेता, द्वापर र कलि आदिको रेखाङ्कन गर्ने काम समेत कविले गरेका छन् । मार्क्सवादी विचारधारालाई अँगाल्दै कविले पुरुषहरूले सत्ता आफ्नो हातमा लिएपछि सामन्ती युगको रोग सल्लिएको र पुरै राज्य नै यातना गृह बन्दै गएको वास्तविकतालाई पनि दर्साएका छन् । समाजमा सामन्तहरूले गरिब, दुःखीहरूलाई शोषण, अन्याय, अत्याचार गरेको र त्यस्ता व्यक्तिहरूको व्यवहार कृपण र कपटी थियो भन्ने विचारलाई यसरी व्यक्त गरेका छन् :

दुःखी, दरिद्रका निम्त समाधि अब कस्छु म

बिना स्वार्थ बिना भोक लोक उद्धार गर्छु म ॥ (तृतीय गुम्फन : २२)

भनी सामन्त कुलन्थे गणका परिवारमा

परन्तु कपटी कोठी कृपणी व्यवहारमा ॥ (तृतीय गुम्फन : २३)

सामन्तवादलाई हटाउन विश्वमा ठूलो युद्ध भयो । कैयौं निर्दोष जनताहरूले ज्यानको आहुति दिएर सामन्तवादलाई हटाएपछि प्रतिभाहरू विज्ञानको बाटोतिर मोडिए । विज्ञानको

प्रगतिसँगै ज्ञानविज्ञान पुँजीमा अडिएकाले विश्वमा पुँजीवाद जन्म्यो । पुँजीवादले पनि श्रमजीवीहरूमाथि शोषण गर्न प्रारम्भ गर्‍यो । तर जनताहरू सचेत भइसकेकाले आन्दोलनमा उत्रिएर आफ्नो श्रमको मूल्य खोज्न थाले । पुँजीवाद मौलाएकै अवस्थामा पुनः साम्राज्यवाद लम्कियो । साम्राज्यवादले सबै न्याय र सम्पदा खोसेर आफ्नो अधीनमा बनायो । यसका खातिर पनि जनक्रान्ति भयो । अन्त्यमा जनक्रान्तिमा सर्वहारा पक्षको जित भएको इतिहासलाई कविले विभिन्न गुम्फनमा चित्रण गरेर कविले जनतालाई जितिसुकै दबाउन खोजे पनि एक न एक दिन जनताको जित अवश्य हुन्छ, भन्ने भाव यसरी व्यक्त गरेका छन् :

मर्ने त जनता नै हो हार हौं जितमा पनि

तसर्थ युद्धको पक्ष वर्गीय हुनुपर्दछ (पञ्चम गुम्फन : २२)

नेपालको ऐतिहासिक सन्दर्भ कोट्याउँदै हाम्रो देश पनि पहिला विखण्डित अवस्थामा रहेको र पैत्रिक सम्पत्तिका लागि दाजुभाइविचमा हुने भगडाभैँँ स्वार्थी भएर राजाहरू पनि छुद्र स्वार्थमै आनन्द मनाइरहेका अवस्थालाई चित्रण यसरी गरेका छन् :

विखण्डित थिए राज्य राजाका छुद्र स्वार्थमै ।

पैत्र सम्पत्तिमा स्वार्थ जागेका दाजु भाइभैँँ ॥ (पञ्चम गुम्फन : १५)

विभिन्न टुकामा विभाजित राज्यलाई एकीकरण गर्नका लागि पृथ्वीनारायण शाहले कदम बढाएपछि सबै बाइसे चौबीसे राज्यहरूलाई समाप्त पार्नका लागि वीर गोर्खालीले खुकुरी लिएर लागिरहेको इतिहासलाई चित्रण गर्दै कविले यसरी राज्यको एकीकरण अभियान अगाडि बढिरहेकै अवस्थामा एक्कासि सुगौली सन्धि ले नेपालको एकीकरण अभियानमा बाधा पुऱ्यायो । यस सन्धिले देशको शिर भुकेको इतिहासलाई कविले यसरी चित्रण गरेका छन् :

सुगौली सन्धिको नाम देशलाई भुकाउने

अरुलाई बताएर आफ्नालाई लुकाउने (सप्तम गुम्फन : ६)

देशका लागि यो सन्धि ठूलो घात भएको र यसपछिका दिनहरूमा नेपालको नीति निर्माता पराधीन भएको यथार्थिक इतिहासलाई कविले यसरी देखाएका छन् :

घात भो देश औ आफ्नै जनताका विरुद्धमा

पराधीन भयो नीति निर्माता लोक वर्गमा (सप्तम गुम्फन : ७)

सुगौली सन्धिपछि नेपाली जनताहरू युद्धबाट विश्राम लिई भजन, कीर्तनमा रमन थालेको, यसपछि नेपालीमा पुँजीवादी, एकतन्त्रीय शासन व्यवस्थाले जनताका सबै खुसी चुँडेर लगेपछि समयको अन्तरालमा पुनः जनक्रान्ति भएर नेपालमा पनि ठूलाबाट जनताहरूले शासनको अभिभारा खोसी जनताहरूकै बाहुबलमा राज्य अगाडि बठिरहेको नेपालको इतिहासलाई पनि कविले चित्रण गरेका छन् । यसरी इतिहासको यथार्थ चित्रण गर्दै कविले नेपाली जनताहरूलाई हाम्रो पुर्खाको इतिहासलाई जीवन्त राख्नुपर्छ भन्ने सन्देश समेत व्यक्त गरेका छन् ।

कविले आफ्ना पुर्खाले निर्माण गरेको इतिहासप्रति गौरव गर्नुपर्ने कुरा बताएका छन् । हाम्रा पुर्खाले यो मुलुकलाई बचाउन निकै साहस, आँट र वीरता देखाएका थिए । हामीले पनि पुर्खाको धर्म थाम्न र देशलाई बचाउन वीरता, आँट र शूरता देखाउन सक्नु पर्छ । नेपालीको अविजेय वीरता र त्यसको प्रभावहरूबारे यसरी बताउँछन् :

वीरत्वको दुर्दमनीय देश

उब्जेन कैले मनमा कलेस

यै भावनाका मधुस्वाद चाखी

सम्पन्न हुन्छन् जन ए-क-ता-ली (प्रथम गुम्फन : २२) ।

नेपाल देश वीरहरूले शासन गरेको देश भएकाले पुर्खाहरूले देखाएको वीरता र शूरतालाई कदर गर्दै युवा शक्तिले देशको विकासमा लाग्नु पर्छ । मनमा कुनै प्रकारको क्लेश नलिई सरल तरिकाले जीवन यापन गरेको खण्डमा सबै नेपालीहरू सम्पन्न हुन सक्छन् भन्ने भाव माथिको कवितांशमा व्यक्त भएको छ ।

४.४.१० क्रान्तिकारी भावना

मार्क्सवादीहरू साहित्यमा अभिव्यक्त विचारले हरेक पाठकको मन र चेतनालाई केही कुरा सिकाओस् र पुरानो सामन्तवादी, पुँजीवादी संरचनालाई भत्काई समाजवादी समाजको निर्माणमा लाग्न प्रेरित गरोस् भन्ने अपेक्षा राख्दछन् । यसरी नै साहित्यले पाठकमा क्रान्तिकारी भावना उत्पन्न गरोस् । समाजको परिवर्तनलाई नै मार्क्सवादी साहित्यले मुख्य रूपमा व्यक्त गरेको हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता मार्क्सवादी साहित्य चिन्तकहरूको रहेको छ ।

भगवानचन्द्र ज्ञवालीले खण्डकाव्यमा पुराना मान्यता, अन्धविश्वास, रुढिवादी परम्पराजस्ता कुराको विरोध गरेका गर्दै परिवर्तनमुखी चाहना व्यक्त गरेका छन् । धार्मिक अन्धविश्वासको विरोध गर्दै कविले स्वर्ग र नरक कतै पनि छैन । लोभी व्यक्तिहरूले केवल भ्रमको खेती गरेर परलोकको सिर्जना गरी जनतालाई भाँडहरूको कथाभैँ भ्रममा राख्न सफल भएको यथार्थलाई प्रस्तुत गरेका छन् । मानवता हराउँदै गयो । मानिसहरू हत्या, हिंसा र धनको पछि अन्धो भएर लाग्न थाले । धूर्तहरूको गौरव बढेकै सन्दर्भमा केही जनताहरूले युद्ध गरेर सामन्ती युगको अन्त्य गरेको वर्णन पनि कविले गरेका छन् ।

देशमा युद्ध भए पनि नेतृत्व पक्षले सधैं जनताको शोषण गरेर सत्ता आफ्नै पक्षमा राखेका कारणले जनताहरूले सधैं हार्नु पर्‍यो । समाजमा मानवता, नैतिकता र आस्थाको अन्त्य भइसकेको छ । नेता र मालिकहरूको सामन्तहरूकै पछि लागिरहेका छन् । निमुखा र गरिब जनताहरूको बोली कसैले नसुनेको अवस्थामा पनि नेपालीहरूले युद्ध आह्वान गरिरहेको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गर्दै कविले नेपालीहरूको अविजेय र वीरताको वर्णन यसरी गरेका छन् :

वीरत्वको दुर्दमनीय देश,
उब्जेन कैलै मनमा कलेस
यै भावनाका मधुस्वाद चाखी,
सम्पन्न हुन्छन् जन ए-क-ता-ली ॥ (प्रथम गुम्फन : २२)

कवि ज्ञवालीले नेपाल वीरहरूको भूमि हुँदाहुँदै पनि साम्राज्यवादसँग लडेर स्वतन्त्र नेपाल निर्माण गर्ने पुर्खाको गाथा जीवित रहँदारहँदै पनि देशले अर्ध उपनिवेशवादको पीडा भोग्नुपरेको कटु यथार्थलाई उद्घाटन गर्दै यस्तो अवस्थाबाट नेपाललाई मुक्त बनाउनु पर्ने क्रान्तिकारी भावना व्यक्त गरेका छन् । नेपाली जनताले जनक, बुद्ध आदिको ज्ञान, साम्राज्यवादसँग जुधेर नेपालको एकीकरण गर्ने पृथ्वीनारायण शाह, बलभद्र आदिको वीरताआदिको वर्णन गर्दै वर्तमान समयमा विश्व आधुनिक वैज्ञानिक युगमा प्रवेश गरिसकेको अवस्थामा नेपाली समाजले पनि वैज्ञानिक युगलाई आह्वान गरिसकेकाले पुराना विचारहरूका स्थानमा नयाँ विचारहरूलाई स्थापना गर्नुपर्ने बेला भएको छ । युगीन परिवर्तन अनुकूल परिवर्तन हुन नसक्ने पुरानो युगलाई अब ध्वंश गरेर पुरानो युगका सकारात्मक पक्षलाई स्वीकार गर्दै नयाँ विचार र चेतनाले युक्त नेपालको निर्माण गर्ने बेला आएको छ । युग वर्तमान समयमा वैज्ञानिक उपकरणहरूले अन्तरिक्षमा बस्ती बसाल्न लागिरहेको

अवस्थामा हामी नेपालीका विचार भने मध्ययुगका जस्ता भएकाले यस्ता विचारहरूको विनाश अपरिहार्य भइसकेको छ भन्दै कविले नयाँ विचारहरूको निर्माणमा सबै नेपालीहरू एक जुट भएर लाग्नुपर्दछ भनेर आह्वान समेत गरेका छन् ।

धनी, गरिब, शोषक, शोषित, सामन्त र रैती, देशद्रोही र देशभक्तबीच भीषण द्वन्द्व चलिरहेको अवस्थामा अन्त्यमा सत्यको जित अवश्य हुन्छ भन्दै अब जित हुने समय आएको सबै नेपालीहरूले आफ्ना तर्फबाट लागि पर्नु पर्छ । देशमा शान्ति ल्याउनु पर्दछ र विभेद रहित समतामूलक समाजको निर्माण गर्नुपर्दछ भन्ने विचार पनि कविले यस काव्यमा व्यक्त गरेका छन् । यसरी नै देशले नयाँ वसन्तको प्रतीक्षा गरिरहेको र अब वसन्त चाँडै आउने विश्वास पनि कविले बताएका छन् । देशमा भएका अत्याचार, अन्याय, बलात्कार, लुटपाट, भ्रष्टाचार जस्ता विकृतिको अन्त्य गरेर स्वस्थ समाजको निर्माण गर्ने बेला आएको छ । सङ्घर्षको बाटो निकै कष्टमय हुन्छ र तर जितिसक्यै कष्ट भए पनि त्यो बाटो हिँड्नुपर्छ । सबै जनता एक ढिक्का भएर अधि बढ्न सके जनताको वास्तविक विजय हुने विचार पनि कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

कष्टसाध्य निकै हुन्छ लामो सङ्घर्षको पथ,

बिछिएन कसैलाई कैले मखमली पट । (अष्टम गुम्फन : १३)

खोस्नु पर्दछ ठुलाबाट सानले जिउने हक

भटारो नचलेसम्म चाहेको फल खस्छ र ? । (अष्टम गुम्फन : १५)

यसरी कविले खण्डकाव्यमा प्राचीन हिन्दु दर्शन, बौद्ध दर्शन, आधुनिक चार्ल्स डार्विनको विकासवाद, मार्क्सको ऐतिहासिक तथा द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद सबैलाई घोलेर काव्य निर्माण गरेका छन् । यी सम्पूर्ण विषयलाई एउटै रचनामा पूर्ण रूपले अटाउन खोज्ने प्रयास स्वरूप अग्रसर रहेका कविले पुँजीवादी दानवी स्वरूपको आक्रामक र हिंसाको विरोध गरे भन्ने मार्क्सवादीको आर्थिक समानताको नीतिमा अहिंसक लोकभावनाको समर्थन गरेका छन् । उनी यस धर्तीलाई नै स्वर्ग बनाउन चाहन्छन् । त्यसैले यो धर्तीलाई नै नरक बनाउनतर्फ उद्धत दानवीय प्रवृत्तिको विरोध गरेका छन् र दानवीय चरित्रलाई मानवीय प्रवृत्तिमा परिणत हुन आग्रह गरेका छन् । त्यसैले उनले मान्छेको स्वभाव र चरित्रलाई दानव र मानव मानेका छन् । असल मान्छे नै देवता हो, खराब मान्छे नै राक्षस हो भन्ने जवालीले मनुष्यकै सर्वोच्चतालाई स्वीकार गरेका छन् ।

४.४.११ भेदभावको अन्त्य

समाजमा जातजाति, वर्ग, सम्प्रदाय, नारी पुरुषविचका रहेका भेदभावको अन्त्य गर्नु पर्ने विचार मार्क्सवादीहरूको रहेको छ । उनीहरू समाज नारी र पुरुष दुईखाले मात्र मानिसहरू रहेको र तिनीहरूको अस्तित्व पनि समान रहेको कुरा गर्दछन् । मानिसहरूले नै आफूलाई ठूलो बनाउन समाजमा जात, वर्ग, सम्प्रदाय आदि क्षेत्रमा तह निर्धारण गरी भेदभाव गर्ने नीति उब्जाएको भन्दै समाजबाट यस्तो भेदभावको नीतिलाई अन्त्य गर्नुपर्ने चाहना उनीहरूको रहेको छ ।

भगवानचन्द्र ज्ञवालीले प्रस्तुत काव्यमा लैङ्गिक विभेदलाई समेत देखाएका छन् । आदिम कालमा नारीले संसारको सृष्टि गरेर सबैलाई समान हक, अधिकार दिलाएर यो संसार चलाइरहेकी थिइन् । सबैमा समान अधिकार थियो । मातको समान अधिकारलाई सबैले सहर्ष स्वीकार गर्दै आएका थिए । नामादि संस्कार पनि माताकै रूपमा गरिन्थे । विश्व नै मातृसत्तामा समतामूलक समाजका रूपमा चिनिएको थियो । खान, लाउन र सन्तानको संरक्षण गर्ने कार्यमा लाग्दा नारीहरूले बाहिरी काम गर्न समय पाएनन् । बाहिरी काम पुरुषले गर्ने घरको भित्री काम नारीले गर्दागर्दै सत्तामा पुरुषहरू देखा पर्न थाले । विस्तारै पुरुषहरू सचेत हुँदै हामी बिना नारी गर्भवती हुन्नन् भन्ने कुरा बुझेपछि नारीहरूप्रति विभेदको भावना लिएर पुरुषहरू श्रेष्ठ बने । समाजलाई भोग्य वस्तु छाडेर पुरुषहरू एकआपसमा बाँड्न थाले । नारीहरूलाई शोषण र पीडा दिन थाले । यसरी लिङ्गका आधारमा पुरुषहरूले नारीहरूमाथि शोषण गरेको अवस्थालाई प्रस्तुत गर्दै समाजमा लैङ्गिक विभेद उत्पन्न भएको कुरालाई वर्णन गर्दै आज पनि सो लैङ्गिक विभेद समाजमा यथावत् भएकाले यसलाई समाजबाट हटाउनु पर्ने सन्देश व्यक्त गरेका छन् । जुन समयमा नारीहरूले राज्य सञ्चालन गरेका थिए त्यतिबेला समाजमा विभेद, अहङ्कार केही थिए, तर पछि पुरुषका हातमा राज्यसत्ता आए पछि समाजमा निकै विभेद देखा पर्‍यो । त्यसैले यस्तो लैङ्गिक विभेद हटाउनु पर्ने सन्देश कविले काव्यमा व्यक्त गरेका छन्, जस्तै उदारहणका लागि :

बीजाधान बिना पुंष रहन्न गर्भ यो बुझी

अनि त पुरुष श्रेष्ठ भनी दुन्दुभि गर्जिए । (तृतीय गुम्फन : ७)

त्यसरी नै समाजबाट जात, वर्ग, सम्प्रदाय आदिका नाममा गरिने भेदभावको पनि अन्त्य गर्नुपर्ने चाहना कविको रहेको छ । विविध जातजातिको बसोबास रहेको नेपालमा जतीय सहिष्णुता, वर्गीय सद्भाव, साम्प्रदायिक सद्भावनाजस्ता कुराहरू फैलाएर नेपाललाई सिङ्गो एउटा मालाका रूपमा निर्माण गर्नुपर्ने कुरा पनि कविले कवितामा व्यक्त गरेका छन् ।

४.४.१२ त्यागको भावना

समयक्रममा मानिस स्वार्थी मात्र हुनु हुँदैन । सम्पन्न, शिक्षित र प्रतिष्ठित बन्नका लागि मानवले केही कुराको त्याग गर्न सक्नुपर्छ । त्यागको भावनाले नै मानिस सर्वश्रेष्ठ कहलाउँछ । आफ्नो राष्ट्र, जातिको रक्षाका लागि जीवन नै त्याग्नु परे पनि पछि हट्नु हुँदैन ।

ज्ञवालीले त्यागको भावनालाई पनि यस काव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् । नेपाल देश एक सुन्दर देश हो । त्यसैले यसलाई बचाउन पुर्खाले ठूलो त्याग गरेका छन् । पुर्खाले गरेको त्यागलाई स्मरण गराउँदै कविले बहुसङ्ख्यक नेपाली जनताहरूको पराक्रम, समर्पण र उत्सर्गबाट राष्ट्र जीवित रहने हुँदा त्याग गर्न सक्नु पर्दछ । आज जनताहरू आफ्ना स्वार्थमा भुलिरहेका बेला कविले सबै जनतालाई आफू जन्मेको देशलाई बचाउन जस्तोसुकै मूल्य चुकाउन पनि पछि पर्नु हुँदैन भन्ने भावना व्यक्त गरेका छन् । कविले काव्यमा सुरुमै वीरभूमिको कीर्तिको कथालाई गाउने क्रममा सहिदहरूप्रति काव्यलाई समर्पण गरेर यो देशलाई बचाउन सहिदहरूले गरेको त्यागलाई देखाउँदै हरेक नेपालीमा मनमा देशलाई बचाउन सहिदहरूभैँ त्याग हुनु जरुरी छ । सहिदहरूको महत्तालाई देखाउँदै सबै नेपालीमा राष्ट्रप्रति त्यागको भावना हुनुपर्ने विचार व्यक्त गरेका छन्, जस्तै :

नामराशि नजानेका सहिद भुक्तकालका

न्यायसन्देशका धाता सहस्रौँ वर्षदेखिका

समर्पित छ यो पुष्प उनैका निमित्त सादर

अन्यथा नलिई यस्को नहोस् कति अनादर (समर्पण श्लोक)

सहिदहरूले देखाएको वीरता र शूरताले अनादि कालदेखि देश स्वतन्त्रता बन्दै आएको र हरेक नेपालीहरूले पनि सहिदहरूले गरेको त्याग जस्तै राष्ट्र र देशका लागि त्याग गर्नुपर्ने सन्देश कविको रहेको छ । सहिदहरूले आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थभन्दा माथि उठेर देशका लागि जुन बलिदान दिए, त्यसलाई सधैं स्मरण गर्दै हरेक नेपालीहरूले पनि देशका लागि केही न केही कुराको त्याग गर्नुपर्ने विचार कविको रहेको छ ।

४.४.१३ आशावादी स्वर

राष्ट्रबाट शोषण, अन्याय, अत्याचार, विभेद आदि विकृति र विसङ्गतिलाई हटाउनका लागि सङ्घर्ष गर्नुपर्छ । सङ्घर्षको बाटो निकै कष्टमय त हुन्छ तर जतिसुकै कष्टमय भए पनि त्यो बाटो नहिँडी देशमा शान्ति आउँदैन । धेरै फुल उनीएको जस्तो माला बनाउन हामीले अगि बढ्नु पर्छ । जसरी हाम्रा पुर्खाले साम्राज्यसँग जुधेर राष्ट्रलाई बचाएका थिए । त्यसरी हरेक नेपालीले राष्ट्रलाई बचाउन अगि बढेमा एक दिन देशमा शान्ति कायम हुन्छ र नेपाली जनता सुखी बन्दछन् । तब मात्र वास्तविक जनताको विजय हुनेछ । जनताको विजय हुनु भनेको राष्ट्र प्रगतिपथमा अघि बढ्न सक्छ भन्दै सबै जनताले आशावादी भएर अगाडि बढ्नु पर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । स्वाधीनता, समृद्धिसहित जनता बाँच्न सक्ने लोकतान्त्रिक समाजवादी राष्ट्र निर्माण गर्न यो काव्य जनतालाई उत्प्रेरणा जगाउने माध्यम बनोस् भन्ने विचार पनि काव्यमा कविले व्यक्त गरेका छन् । हाम्रो देश आकारमा सानो भए पनि यो राज्य कहिल्यै बाँक्नो हुनु हुन्न । जहिल्यै हराभरा रहनुपर्छ । ठूलाले जनतालाई हक दिएनन् भने खोसेर लिन सक्ने शक्ति हुनुपर्दछ । अन्त्यमा नेपाली जनताले क्रान्ति गरेमा देशमा शान्ति कायम हुन्छ र जनपक्षीय नीति बन्दछन्, अनि मात्र देशमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्न सकिने आशावादी स्वरलाई काव्यमा कविले गुञ्जायमान गरेका छन् ।

यसरी कविले खण्डकाव्यमा समाजका यथार्थको चित्रण, देशप्रेमको भावना र स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी चिन्तन प्रस्तुत भएको छ । नेपाली समाजका विविध क्षेत्रमा देखिएका विकृति र विसङ्गतिप्रति तीव्र व्यङ्ग्य गर्दै नयाँ समतामूलक समाजको निर्माणको चाहना कविले गरेका छन् । पुराना चरित्र, संस्कार आदिलाई पन्छाउँदै समाजमा नयाँ आधुनिक चरित्रको विकास गरी अखण्डता र सार्वभौम नेपालको निर्माणमा सबै जनता लाग्नुपर्ने मुख्य भावलाई कविले काव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

४.५ लय एवम् भाषाशैली

भगवानचन्द्र ज्ञवालीले वीरभूमि खण्डकाव्यमा वर्णमात्रिक छन्दको प्रयोग गरेर लेखेका छन् । अनुष्टुप्, शार्दूलविक्रीडित, मालिनी, द्रुतविलम्बित, उपजाति, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, स्रग्धरा आदि छन्दहरूको कुशल प्रयोगले उनी छन्दगत विविधताको प्रयोगमा रुचाउने कवि देखिन्छन् । कविले काव्यमा विविध छन्दलाई अन्त्यानुप्राससहित प्रयोग गरेका छन् । काव्यको लय सरल, नियमित र अनुशासित छ । सहजता, प्रौढोक्ति र सङ्गीत चेतनाको भल्को उनको छन्द प्रयोगमा प्रशस्त भेटिन्छ । अन्तर्हृदयको प्रस्फुटन र सचेत आयोजनाको उचित सन्तुलन नै यस खण्डकाव्यको छन्द विधान हो । भावानुकूल लय ध्वनिको व्यवस्थाले छन्दविधान भन् सशक्त बन्न गएको छ । अर्थ र लयको समीकरण पनि काव्यमा उल्लेख्य मात्रामा रहेको छ । छन्दमा लयको तारतम्य, समध्वनि, अर्थ र लयको, भाव र लयको, मनस्थिति र लयभाव, रसानुकूल लय चेतना, सरस र सरल बाँकीमा नाचेको छन्द योजनाको प्रबन्धले काव्यको लय निकै उत्कृष्ट रहेको देखिन्छ । त्यसैले प्राकृतिक प्रवहणशीलता नै यस काव्यको छन्दविधानको मूल प्राप्ति हो ।

वीरभूमि (२०७०) खण्डकाव्यमा दुर्बोधताको आभास पाइँदैन । अधिक मात्रामा संस्कृत भाषाका तत्सम शब्दको प्रयोग गरे पनि अत्यन्त प्रचलित र अर्थयुक्त शब्दको चयन गरिएको छ । रसिला, सुन्दर, श्रुतिरम्य, समध्वनि, अर्थपूर्ण शब्दमय भाषाको प्रयोगले काव्य निकै सरस बनेको छ । प्रसादमय गुणका साथै व्यञ्जनात्मक, अभिधात्मक भाषा पनि कृत्रिम नभएर प्रौढ प्रयोगले काव्यको भाषा सरल रहेको छ । त्यसै गरी उनले कतिपय ठाउँमा नेपाली भर्रा शब्दको प्रयोग पनि गरेका छन् । यसरी संस्कृत शब्द र नेपाली भर्रा शब्दको सम्मिश्रणले काव्य सरल, सरस भावयुक्त बन्न पुगेको छ ।

४.६ निष्कर्ष

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा ज्ञवालीले विभिन्न विचारहरूलाई प्रस्तुत गरेका छन् । राष्ट्रको युग परिवर्तनका निम्ति सिङ्गो देश गर्जिरहेको बेला कविले क्रान्तिकारी भावनाका साथै निरङ्कुश तन्त्रको आयु टुङ्गिएको स्थिति, त्यस बेलाको देशको स्थिति, जनताहरूमा देखिएको जोश र जाँगर, समाजमा प्रकट भइरहेको जनभावना, नेताहरूको स्तर र व्यवहार, समाप्त हुन लागेका शक्तिहरूको मनोदशा, समयले ल्याएको परिवर्तनका साथै विगतदेखि वर्तमानसम्मका विभिन्न विषयहरूलाई खण्डकाव्यमा अटाएका छन् ।

खण्डमाव्यमा पुरै समाज र समाजका मानवहरूको आन्तरिक एवम् बाह्य जीवनगाथा र देशको सिङ्गो आकृति प्रस्तुत भएको छ । कविले मानव समाजको विकास यात्रालाई सर्वेक्षण गर्दै विचारधारागत अन्तर्द्वन्द्वका परिणामलाई केलाएर आफ्ना मौलिक विचारहरूलाई प्रस्तुत गरेका छन् । खण्डकाव्यमा विषयवस्तुका रूपमा प्रकृति वर्णन, प्रकृतिभन्दा बढी समाजको वर्णन र समाजको चित्रणभन्दा बढी विचार पक्षको अभिव्यक्ति प्रकट गर्ने काम कविले गरेका छन् ।

अध्याय : पाँच

उपसंहार

पाल्पाको भुवन पोखरी गा.वि.स.मा पिता बालकृष्ण ज्ञवाली र माता गङ्गादेवीका कोखबाट जेठो पुत्रका रूपमा भगवानचन्द्र ज्ञवालीको जन्म २०१३ साल श्रावण १८ गते भएको थियो । बाल्यकालमै माताको स्नेहबाट वञ्चित भएका ज्ञवालीले पिताले नै स्थापना गरेको भिरबास विनोद विद्यालयबाट अक्षरारम्भ गरेका थिए । यस विद्यालयबाट कक्षा ५ सम्म अध्ययन गरेपछि कक्षा ६ देखि खिदिम हरिहर संस्कृत पाठशालामा अध्ययन गरेका थिए । कक्षा ९ उत्तीर्ण गरेपछि २०२९ सालमा यु. पी. बोर्ड इलाहावादबाट एसएलसी उत्तीर्ण गरेका थिए ।

ज्ञवालीले २०३०/०३१ सालमा यु.पी.बोर्ड इलाहावादबाटै आइ.ए. पास गरे भने उदासीन संस्कृत महाविद्यालय, हरिद्वारबाट २०३१ सालमै पूर्वमध्यमा उत्तीर्ण गरेका थिए । भारतबाट र नेपाल दुवैतिरबाट स्नातक तह उत्तीर्ण गरेका ज्ञवालीले त्रिभुवन विश्व विद्यालयबाट २०३९ सालमा अङ्ग्रेजी विषयमा र २०४१ सालमा नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर उत्तीर्ण गरेका थिए । यसै गरी २०५२ सालमा वीरगन्जबाट बी. एड पनि उत्तीर्ण गरेका पाइन्छ ।

हिन्दु धर्मको मान्यता अनुसार ८ वर्षमै ब्रतबन्ध भएका ज्ञवालीले १९ वर्षको उमेरमा पार्वती ज्ञवालीसँग विवाह भएको थियो । उनीहरूका एक छोरा र एक छोरी सन्तानका रूपमा जन्मेका छन् भने छोरो हाल जर्मनीमा स्नातकोत्तर र छोरी स्नातकोत्तर पूरा गरी जापानी कार्यक्रममा कार्यरत छिन् ।

कार्यक्षेत्रका सन्दर्भमा उनको प्रमुख क्षेत्र शिक्षण पेसा भएको देखिन्छ । उनले २०३२ सालदेखि धादिङ्ग पण्डित पौवा जनज्योति मा.वि.मा गणित, विज्ञान र अङ्ग्रेजी विषय अध्ययन गराएर शिक्षण पेसा प्रारम्भ गरेका थिए । २०३२ सालदेखि शिक्षण पेसामा आबद्ध ज्ञवाली हालसम्म पनि शिक्षण पेसामै आबद्ध रहेका छन् । शिक्षणबाहेक पुराण प्रवचन गर्ने गरेका ज्ञवालीले २०५८ सालमा माओवादीका नाममा डेढ वर्ष जेलजीवन समेत बिताउनु परेको थियो । वर्तमान समयमा रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस, काठमाडौँ प्राध्यापन गर्दै आइरहेका छन् ।

ज्ञवाली दस वर्षको हुँदा मातृवियोगको पीडा सहनु पर्दा उनले मोदनाथ प्रश्रितको 'बुबा खोइ ?' शीर्षकको कविताबाट प्रेरित भई 'आमा खोइ ?' शीर्षकमा करिब ५० श्लोकको कविता सिर्जना गरेका थिए । यही कविताबाट नै उनको साहित्यिक यात्रा प्रारम्भ भएको मान्छि । अध्ययनका क्रममा टल्सटाय, गोर्की, इब्सेनबाट प्रभावित भएका ज्ञवाली औपचारिक रूपमा २०२७ सालमा हरिद्वारबाट प्रकाशित हुने **सगरमाथा** नामक मुखपत्रमा 'सपना' शीर्षकको कविता छपाएर साहित्यमा प्रवेश गरेका थिए । कथा, नाटक, कविता आदि क्षेत्रमा कलम चलाएका ज्ञवालीको कविता विधाको एक मात्र कृति **वीरभूमि** खण्डकाव्य हो भने उनका फुटकर कविताहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा छरिएर रहेका छन् ।

भगवानचन्द्र ज्ञवालीका व्यक्तित्वका अनेक पाटाहरू रहेका छन् । स्वाभावजन्य व्यक्तित्वका हिसाबले नम्र, मिलनसार, गम्भीर, सहयोगी र स्पष्ट वक्ता ज्ञवालीले प्राध्यापक, सम्पादक र अनुवादक व्यक्तित्वका रूपमा समेत आफूलाई चिनाएका छन् । विभिन्न व्यक्तित्वका पाटाहरू विकास गराउन समर्थ तथा प्रगतिवादी साहित्यका एक सशक्त प्रतिभाका रूपमा उनी चिनिएका छन् । **वीरभूमि** खण्डकाव्यका आधारमा उनका काव्यगत प्रवृत्तिहरू सामाजिकता, प्रकृति चित्रण, राष्ट्रवादी चेत, ऐतिहासिक चित्रण, विषयगत विविधता, क्रान्तिकारी भावना, लय विधानमा विविधता, सरल भाषाशैली प्रयोग कर्ता रहेका छन् ।

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा ज्ञवालीले विभिन्न विचारहरूलाई प्रस्तुत गरेका छन् । राष्ट्रको युग परिवर्तनका निम्ति सिङ्गो देश गर्जिरहेको बेला कविले क्रान्तिकारी भावनाका साथै निरङ्कुश तन्त्रको आयु टुङ्गिएको स्थिति, त्यस बेलाको देशको स्थिति, जनताहरूमा देखिएको जोश र जाँगर, समाजमा प्रकट भइरहेको जनभावना, नेताहरूको स्तर र व्यवहार, समाप्त हुन लागेका शक्तिहरूको मनोदशा, समयले ल्याएको परिवर्तनका साथै विगतदेखि वर्तमानसम्मका विभिन्न विषयहरूलाई खण्डकाव्यमा अटाएका छन् ।

वीरभूमि खण्डकाव्यमा आख्यान भिनो रूपमा प्रस्तुत भए पनि यसलाई खण्डकाव्यात्मक कृतिका रूपमा पुष्टि गर्ने प्रमुख आधार नै यसमा व्यक्त विषयवस्तु र विषयवस्तुअन्तर्गत समाहित विचार पक्षको विस्तृत अभिव्यक्ति हो । खण्डकाव्यमा पुरै समाज र समाजका मानवहरूको आन्तरिक एवम् बाह्य जीवनगाथा र देशको सिङ्गो आकृति प्रस्तुत भएको छ । कविले मानव समाजको विकास यात्रालाई सर्वेक्षण गर्दै विचारधारागत अन्तर्द्वन्द्वका परिणामलाई केलाएर आफ्ना मौलिक विचारहरूलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

खण्डकाव्यमा विषयवस्तुका रूपमा प्रकृति वर्णन, प्रकृतिभन्दा बढी समाजको वर्णन र समाजको चित्रणभन्दा बढी विचार पक्षको अभिव्यक्ति प्रकट गर्ने काम कविले गरेका छन् ।

वीरभूमिका प्रायः सबै खण्डमा कविले प्रकृतिको मनोरम चित्रण गरेका छन् । इलावर्त खण्डअन्तर्गत पर्ने नेपाल देश अनेक गिरिहरूले रम्य रहेको छ । हिमालबाट बगेका कयौँ नदीनालाहरूले नेपाललाई अझै रमणीय बनाएका छन् । सर्वोच्च शिखर सगरमाथा पनि हाम्रै देशमा रहेको, मुक्तिनाथ धामले योगी तपस्वीहरूलाई प्रभाव पारेको वर्णन पनि कविले वर्णन गरेका छन् । गङ्गा, भागीरथी आदि नदीहरूको वर्णन, व्यास आदि ऋषिको जन्मस्थलको वर्णन, विभिन्न छागाछहरूले भरिभूर्ण रहेको देश नेपाल स्वर्गको एउटा टुक्रा हो भन्दै कविले प्रकृतिको गुणगान गरेका छन् । यसरी नै कविले प्रकृति चित्रणका रूपमा साँभबिहान, दिनरात, अँध्यारो उज्यालो अवस्था, नदी, पर्वत, पशुपक्षी, वनस्पति र जीवनजगतसँग सम्बन्धित अनेक प्राकृतिक विषयको चित्रण समेत खण्डकाव्यमा गरेका छन् ।

समय गतिशील हुन्छ, समय नै बलवान् हुन्छ । समयले नै गर्दा कति मानवलाई देवताभै बनाएका छन् । प्रकृतिसँगै लय सृष्टि दुवै कुरा छन् । त्यसैले समय परिवर्तनशील भएकाले त्यसले केवल व्यक्ति, जाति, देश आदि मात्र हैन, ग्रह, नक्षत्र आदि सबैलाई घुमाउँछ भन्ने विषयलाई कविले सिङ्गो दोस्रो गुम्फन खर्च गरेका छन् । यसरी समय चिन्न सक्ने र पकड्न सक्नेको जित हुने अन्यथा नसक्नेको हार हुने कुरा पनि कविले व्यक्त गरेका छन् ।

स्वार्थीहरू मिलेर भौतिक दर्शनलाई अँगाली जगतमा परलोकको जाल बुने र अज्ञानी जनतालाई त्यस जालोभिन्न थुनिदिएको प्रसङ्गलाई कविले काव्यमा बताएका छन् । युग र चराचरको गति स्थिर नहुने भएकाले अब राजाको पनि मिति पुग्दै गयो । अन्धकारका चुचुरा जति उठे पनि अन्त्यमा सबै खाडलमा परिणत भएका छन् । आदिम कालमा आमाले जन्म दिएर आमाकै शासनमा यो सृष्टि उत्पत्ति भएको थियो तर पछि गएर बीजाधान बिना पुरुषत्व रहँदैन भन्ने पुरुषहरूले बुझेर पुरुषहरू हामी श्रेष्ठ हौं भनी गर्जिँदै उनीहरूले शासनको बागडोर आफ्नो हातमा लिएको इतिहासलाई पनि कविले खण्डकाव्यमार्फत अभिव्यक्त गरेका छन् ।

समय परिवर्तनका सन्दर्भमा कविले आदिम मातृतन्त्री युग, पितृसत्ता, दासप्रथा, जात, वर्ण आदिको द्वन्द्व, सामन्ती व्यवस्था, पुँजीवाद, समाजवाद आदिका साथै प्राचीन मान्यताका चार युगहरू सत्य, त्रेता, द्वापर र कलि आदिको रेखाङ्कन गर्ने काम समेत

कविले गरेका छन् । मार्क्सवादी विचारधारालाई अँगाल्दै कविले पुरुषहरूले सत्ता आफ्नो हातमा लिएपछि सामन्ती युगको रोग सल्लिएको र पुरै राज्य नै यातना गृह बन्दै गएको वास्तविकतालाई पनि दर्साएका छन् । समाजमा सामन्तहरूले गरिब, दुःखीहरूलाई शोषण, अन्याय, अत्याचार गरेको र त्यस्ता व्यक्तिहरूको व्यवहार कृपण र कपटी थियो भन्ने विचारलाई व्यक्त गरेका छन् ।

धार्मिक अन्धविश्वासको विरोध गर्दै कविले स्वर्ग र नरक कतै पनि छैन । लोभी व्यक्तिहरूले केवल भ्रमको खेती गरेर परलोकको सिर्जना गरी जनतालाई भाँडहरूको कथाभैँ भ्रममा राख्न सफल भएको यथार्थलाई पनि प्रस्तुत गरेका छन् । देशमा मानवता हराउँदै गयो । मानिसहरू हत्या, हिंसा र धनको पछि अन्धो भएर लाग्न थाले । धूर्तहरूको गौरव बढेकै सन्दर्भमा केही जनताहरूले युद्ध गरेर सामन्ती युगको अन्त्य गरेको वर्णन पनि कविले गरेका छन् ।

नेपालको ऐतिहासिक सन्दर्भ कोट्याउँदै हाम्रो देश पनि विखण्डित अवस्थामा रहेको र राजाहरू पनि छुद्र स्वार्थमै आनन्द मनाइरहेका अवस्थालाई चित्रण गर्दै कविले सबै नेपाली जनताहरू पनि पौत्रिक सम्पत्तिमा स्वार्थी भएर लागेको वास्तविकतालाई वर्णन गरेका छन् । देशमा युद्ध भए पनि नेतृत्व पक्षले सधैं जनताको शोषण गरेर सत्ता आफ्नै पक्षमा राखेका कारणले जनताहरूले सधैं हार्नु पर्‍यो । समाजमा मानवता, नैतिकता र आस्थाको अन्य भइसकेको छ । नेता र मालिकहरूको सामन्तहरूकै पछि लागिरहेका छन् । निमुखा र गरिब जनताहरूको बोली कसैले नसुनेको अवस्थामा पनि नेपालीहरूले युद्ध आह्वान गरिरहेको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गर्दै कविले नेपालीहरूको अविजेय र वीरताको वर्णन गरेका छन् । त्यसै गरी कविले नेपालको भौलोगिक रूप हिमाल, पहाड र तराई रहेको र ती स्थानमा बस्ने मानिसहरू बाहिरी आवरणमा भिन्न देखिए पनि भित्री रूपमा चाहिँ सबै हामी नेपाली एक हौं भन्ने भावना व्यक्त गरेका छन् । कवि ज्ञवालीले नेपाल वीरहरूको भूमि हुँदाहुँदै पनि साम्राज्यवादसँग लडेर स्वतन्त्र नेपाल निर्माण गर्ने पुर्खाको गाथा जीवित रहँदारहँदै पनि देशले अर्ध उपनिवेशवादको पीडा भोग्नुपरेको कटु यथार्थलाई उद्घाटन गरेका छन् । नेपाली जनताले जनक, बुद्ध आदिको ज्ञान, साम्राज्यवादसँग जुधेर नेपालको एकीकरण गर्ने पृथ्वीनारायण शाह, बलभद्र आदिको वीरताआदिको वर्णन गर्दै वर्तमान समयमा विश्व आधुनिक वैज्ञानिक युगमा प्रवेश गरिसकेको अवस्थामा नेपाली समाजले पनि वैज्ञानिक युगलाई आह्वान गरिसकेकाले पुराना विचारहरूका स्थानमा नयाँ विचारहरूलाई स्थापना गर्नुपर्ने बेला भएको छ । युगीन परिवर्तन अनुकूल परिवर्तन हुन नसक्ने पुरानो युगलाई अब

ध्वंश गरेर पुरानो युगका सकारात्मक पक्षलाई स्वीकार गर्दै नयाँ विचार र चेतनाले युक्त नेपालको निर्माण गर्ने बेला आएको छ । युग वर्तमान समयमा वैज्ञानिक उपकरणहरूले अन्तरिक्षमा बस्ती बसाल्न लागि रहेको अवस्थामा हामी नेपालीका विचार भने मध्ययुगका जस्ता भएकाले यस्ता विचारहरूको विनाश अपरिहार्य भइसकेको छ भन्दै कविले नयाँ विचारहरूको निर्माणमा सबै नेपालीहरू एक जुट भएर लाग्नुपर्दछ भनेर आह्वान समेत गरेका छन् । धनी, गरिब, शोषक, शोषित, सामन्त र रैती, देशद्रोही र देशभक्तबीच भीषण द्वन्द्व चलिरहेको अवस्थामा अन्त्यमा सत्यको जित अवश्य हुन्छ भन्दै अब जित हुने समय आएकोले सबै नेपालीहरूले आआफ्ना तर्फबाट लागिपर्नु पर्छ । देशमा शान्ति ल्याउनु पर्दछ र विभेद रहित समतामूलक समाजको निर्माण गर्नुपर्दछ भन्ने विचार पनि कविले यस काव्यमा व्यक्त गरेका छन् । यसरी नै देशले नयाँ वसन्तको प्रतीक्षा गरिरहेको र अब वसन्त चाँडै आउने विश्वास पनि कविले बताएका छन् । देशमा भएका अत्याचार, अन्याय, बलात्कार, लुटपाट, भ्रष्टाचार जस्ता विकृतिको अन्त्य गरेर स्वस्थ समाजको निर्माण गर्ने बेला आएको छ । सङ्घर्षको बाटो निकै कष्टमय हुन्छ र तर जितिसक्यौं कष्ट भए पनि त्यो बाटो हिँड्नुपर्छ । सबै जनता एक ठिक्का भएर अघि बढ्न सके जनताको वास्तविक विजय हुने विचार पनि कविले व्यक्त गरेका छन् । अन्त्यमा कविले राष्ट्रको एकता र अखण्डताका लागि सबै जनतालाई आह्वान गरेका छन् ।

निष्कर्षमा **वीरभूमि** (२०७०) खण्डकाव्यमा समाजका यथार्थको चित्रण, देशप्रेमको भावना र स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादी चिन्तनलाई जवालीले प्रस्तुत गरेका छन् । यस काव्यमा नेपाली समाजका विविध क्षेत्रमा देखिएका विकृति र विसङ्गतिप्रति तीव्र व्यङ्ग्य गर्दै नयाँ नेपालको निर्माणको चाहना गरिएको छ । सामन्ती संस्कार जनताहरूलाई अभिशाप साबित भइसकेकाले अबका सन्ततिहरूका लागि नयाँ नेपालको निर्माण गर्नुपर्ने दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गरेका छन् । पुराना चरित्र, संस्कार आदिलाई पन्छाउँदै समाजमा नयाँ आधुनिक र वैज्ञानिक चरित्र ल्याउनुपर्दछ । विश्व नयाँ वैज्ञानिक युगमा प्रवेश गरिसकेको अवस्थामा हाम्रो नेपालले पनि त्यस युगलाई आह्वान गरिसकेको छ । त्यसैले पुराना विचारहरूलाई पन्छाएर नयाँ विचारको आविष्कार गर्नुपर्ने मूल तथ्यलाई नै जवालीले यस खण्डकाव्य मार्फत व्यक्त गरेका छन् ।

छोटो र सानो आयाममा फैलिएको यस खण्डकाव्यमा कविले विषयवस्तुलाई शृङ्खलाबद्ध रूपमा प्रस्तुत गरेर व्यापक विषयवस्तुलाई समेट्दै विभिन्न नवीन विचारहरू प्रस्तुत गरेका छन् । वर्तमान देशको यथार्थ पक्षको चित्रण गर्दै सुन्दर, समतामूलक र समृद्ध

नेपालको निर्माण गनुपर्ने विचारलाई नै मुख्य रूपमा कविले यस काव्यमा व्यक्त गरेका छन् । कवि युद्ध होइन, शान्ति चाहन्छन्, दानवता होइन, मानवता चाहन्छन्, हिंसा होइन, दया चाहन्छन् । त्यसैले कवि अहिंसावादी, मानवतावादी, प्रकृतिप्रेमी तथा क्षमाशील देखिएका छन् । वर्तमान प्रतिको वितृष्णा र भविष्यप्रतिको स्वप्नील परिकल्पनामा रमाउने क्रान्तिकारी प्रगतिवादी स्वर प्रस्तुत खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ । अब पनि नेपाली जनता सचेत नभएर नयाँ नेपालको निर्माणमा नलाग्ने हो भने नेपाल देश नै सड्कटमा पर्ने सम्भावनाप्रति कविले नेपाली जनतालाई सचेत तुल्याएका छन् ।

शास्त्रीय छन्दको प्रयोगले खण्डकाव्य लयात्मक एवम् तत्सम, तद्भव र आगन्तुक गरी तिनै स्रोतका शब्दहरूको प्रयोगले काव्यको भाषा उत्कृष्ट रहेको छ । आकर्षक र साङ्गीतिक शैलीको प्रयोग पनि काव्यमा गरिएको छ । विभिन्न ठाउँमा प्रतीकात्मक शब्दहरूको समेत प्रयोग गरिएको छ । केही ठाउँमा उखान र टुक्काको प्रयोगले काव्यको भाषा सुगठित पनि बनेको छ । त्यसरी नै काव्यको भाषा सरल र सम्प्रेषणीय रहेको पाइन्छ । फलतः प्रस्तुत खण्डकाव्य भाषिक सम्प्रेषणका दृष्टिले उपयुक्त ठहरिएको छ । खण्डकाव्यमा समाजका यथार्थको चित्रण, देशप्रेमको भावना र स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादी चिन्तन प्रस्तुत भएको छ । नेपाली समाजका विविध क्षेत्रमा देखिएका विकृति र विसङ्गतिप्रति तीव्र व्यङ्ग्य गर्दै नयाँ समतामूलक समाजको निर्माणको चाहना कविले गरेका छन् । पुराना चरित्र, संस्कार आदिलाई पन्छाउँदै समाजमा नयाँ आधुनिक चरित्रको विकास गरी अखण्डता र सार्वभौम नेपालको निर्माणमा सबै जनता लाग्नुपर्ने मुख्य भावलाई कविले काव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

सम्भावित शोध शीर्षकहरू

(क) भगवानचन्द्र ज्ञवाली फुटकर कविताहरूको वैचारिकताको अध्ययन

(ख) भगवानचन्द्र ज्ञवालीका फुटकर कथाहरूको अध्ययन

(ग) भगवानचन्द्र ज्ञवालीको 'वीरभूमि' खण्डकाव्यको लय विधान

(घ) भगवान चन्द्र ज्ञवालीका नाटकहरूको अध्ययन

(ङ) भगवानचन्द्र ज्ञवालीको समालोनात्मक योगदान

सन्दर्भग्रन्थसूची

- अरुण कुमार, (२०३०), **कम्युनिस्ट पार्टीको घोषणापत्र**, (अनुवाद). काठमाडौं : निरञ्जन गोविन्द वैद्य ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद, (२०४२), **साहित्यप्रकाश**, (पाँचौं सं.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- किरण (२०६३). **सङ्घर्षको दर्शन**, दास्रो संस्क. काठमाडौं : नवदीप प्रकाशन प्रा.लि. ।
- खतिवडा, हरिप्रसाद, (२०६९), **छन्दपुञ्ज**, महेन्द्रनगर : जगदम्बा प्रकाशन ।
- गौतम, देवीप्रसाद, (२०४९), **प्रगतिवाद : परम्परा र मान्यता**, काठमाडौं : मुना गौतम ।
- चापागाईं, निनु, (२०४४), “प्रगतिवादी साहित्य केही प्रश्नहरू” **वेदना**. (वर्ष १५ अङ्क ४). पृ. ४१-४७ ।
-, (२०५४), **माक्सवादी चिन्तनमा सौन्दर्य**, ललितपुर : मृदल चापागाईं/महिम चापागाईं ।
- चैतन्य, (२०५४), “**अमरवस्ती** उपन्यास : प्रारूपीकरण र वैचारिक विचलनको समस्या”. **कलम**. (वर्ष ५ अङ्क ३). पृ.१-३१ ।
-(२०६२), “**नयाँ घर** : एक नयाँ आयाम”. आहुतिकृत **नयाँ घर**, बुटवल : विश्व नेपाली पुस्तक सदन ।
- (२०६४), **क्रान्ति र सौन्दर्य**, काठमाडौं : प्रगतिशील अध्ययन केन्द्र ।
-(२०६४), **माक्सवादी कलादृष्टि र समीक्षा**, दोस्रो संस्क. काठमाडौं : ऐरावती प्रकाशन प्रा.लि. ।
-(२०६५), **समीक्षा र सौन्दर्य**, काठमाडौं : पाठ्य सामग्री पसल ।
- ज्ञवाली, भगवानचन्द्र, (२०७०), **वीरभूमि**, काठमाडौं : स्वदेश प्रकाशन प्रा.लि.,।
-, (२०७०), **नेपाली महाकाव्यमा वर्गीयता र वर्गद्वन्द्व**, काठमाडौं : प्रकाश थापा ।
- ढकाल, घनश्याम, (२०५४), **माक्सवादी सौन्दर्यशास्त्रको विवेचना**, पोखरा : विजय ढकाल ।
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य, (सम्पा.), **नेपाली कविता**, भाग ४ (दो. सं.) काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५३ ।
- थापा, सविता, (२०६९), **भगवानचन्द्र ज्ञवालीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व**, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, केन्द्रीय क्याम्पस, नेपाली विभाग, कीर्तिपुर ।
- नेपाल, देवी, (२०६२), **छन्द-पराग**, काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन,।

- पाण्डे, भवानीप्रसाद, (२०६१), **प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासको इतिहास**, पोखरा : शुभ प्रकाशन ।
- पाण्डेय, ताराकान्त, (२०५६). **प्रगतिवाद र कविता**, काठमाडौं : शीला योगी ।
- पौडेल, गोपीन्द्र, (२०६३), “प्रगतिवादी नेपाली कथाका प्रवृत्ति”, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध. त्रिभुवन विश्व विद्यालय, कीर्तिपुर ।
-, (२०६५), **कथाको सौन्दर्यशास्त्र**, काठमाडौं : उर्मिला प्रकाशन ।
- बराल, ऋषिराज, (२०४२), **प्रगतिवाद**, विराटनगर : हाम्रो साहित्य सदन ।
-, (२०४८), “प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासका मूल प्रवृत्ति”, अप्रकाशित विद्या वारिधि शोध प्रबन्ध, त्रिभुवन विश्व विद्यालय. कीर्तिपुर ।
-, (२०५६) **उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र**, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बजगाईं, ताराप्रसाद, (२०७०), **विधातात्त्विक आधारमा ‘जब मरेकाहरु व्युभन्छन्’ नाटकको अध्ययन**, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि. वि., कीर्तिपुर ।
-, (२०४१). **चुनिएका रचनाहरू भाग ३**. काठमाडौं : प्रगति प्रकाशन ।
- मास्के, राजेन्द्र, (२०६३). **साहित्य र कला**. (अनुवाद), काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।
- मार्क्स, कार्ल, (सन् १९६५). **पुँजी खण्ड एक**, हिन्दी संस्करण. मस्को : प्रगति प्रकाशन ।
- (सन् १९७५). **पुँजी**. (भूमिका). द्वितीय संस्क. मस्को : प्रगति प्रकाशन ।
- मास्के, राजेन्द्र, (२०६३). **पार्टी सङ्गठन र साहित्य**. (अनुवाद) काठमाडौं : सिर्जनशील प्रकाशन ।
- (२०६४). **मार्क्सवादको रूपरेखा**. काठमाडौं : मार्क्सवाद अध्ययन अनुसन्धान प्रतिष्ठान ।
- शाक्य, रुद्रकुमार, (२०३७), **द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद र ऐतिहासिक भौतिकवाद**. (अनुवाद). रुद्रकुमार शाक्य, काठमाडौं : निरञ्जन गोविन्द वैद्य ।
- श्रेष्ठ, कृष्णदास (२०४५). **मार्क्सवादका प्रमुख अभिन्न अङ्गहरू**. काठमाडौं : प्रगति प्रकाशन ।
-, (सन् १९८४), **साहित्य र यथार्थ**, श्रेकाठमाडौं : जनसाहित्य प्रकाशन ।
- सुवेदी, राजेन्द्र, (२०५३), **नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति**, वाराणसी : भूमिका प्रकाशन ।